

# Feasibility Study of Developing Iran's Cooperation and Trade with Gulf Cooperation Council (GCC) Countries: The Case of Manufacturing Industries

Farzad Moradpour\*, Mir Abdollah Hosseini\*\* and Maryam Khalili Asl\*\*\*

|                  |                             |                            |                                        |               |
|------------------|-----------------------------|----------------------------|----------------------------------------|---------------|
| Original Article | Receive Date:<br>2024.11.20 | Accept Date:<br>2025.11.19 | Online Publication<br>Date: 2025.11.22 | Page: 135-173 |
|------------------|-----------------------------|----------------------------|----------------------------------------|---------------|

West Asia lacks mutually intertwined endogenous industrial development, even between its largest economies- Iran and Saudi Arabia. Within the framework of economic linkages and integration, this article uses competition structure measures- specifically “concentration ratios” and the “Herfindahl–Hirschman Index”- alongside of cooperation and trade development indicators, including “advantage”, “specialization” and “performance” indices, to assess the feasibility of investment and of intra-regional trade between Iran and the six members of the Gulf Cooperation Council from 2000 to 2021. The analysis of global production structure across 22 industries over the past two decades indicates the increased monopolization, characterized by tight competition between United States and China. Furthermore, the global share and ranking of Iran and GCC members indicate their roles remain confined to resource-based industries. The primary barriers to deepening industrial investment and trade development are low industrial maturity and weak trade structures, which hinder significant endogenous growth. Currently, among the 22 industries and six GCC members, Saudi Arabia possesses the production capacity and diversity in half of these sectors, making it Iran's primary partner for industrial trade cooperation. Overall, Iran's intra- and extra-regional trade development requires four prerequisites: first, macro-policy reforms to stabilize the macroeconomic environment through sustainable and inclusive development and risks/inflation control; second, Iran's trade policy reforms to eliminate non-tariff barriers and rationalize tariffs; third, identifying Iran's natural trading partners for inclusive sustainable trade development; fourth, structural transformations to upgrade relative advantage into competitive advantages.

**Keywords:** *Regional Endogenous Industrial Development; Manufacturing Industry; Technology Levels; Feasibility of Cooperation and Trade Development*

---

\* Instructor, Department of Foreign Trade, Institute for Trade Studies and Research (ITSR), Tehran, Iran;

Email: f.moradpour@itsr.ir

\*\* Associate Professor, Department of Foreign Trade, Institute for Trade Studies and Research (ITSR), Tehran, Iran (Corresponding Author); Email: m.hosseini@itsr.ir

\*\*\* Assistant Professor, Department of Foreign Trade, Institute for Trade Studies and Research (ITSR), Tehran, Iran; Email: m.khalili@itsr.ir

**Majlis and Rahbord, Volume 33, No. 126, Summer 2026**

**How to cite this article:** Moradpour, F., M. Hosseini and M. Khalili Asl (2026). “Feasibility Study of Developing Iran's Cooperation and Trade with Gulf Cooperation Council (GCC) Countries: The Case of Manufacturing Industries”, *Majlis and Rahbord*, 33(126), p. 135-173.

**doi: 10.22034/mr.2025.17305.5927**

# امکان‌سنجی توسعه همکاری و تجارت ایران با کشورهای شورای همکاری خلیج فارس: مورد صنایع کارخانه‌ای

فرزاد مرادپور\*، میرعبداله حسینی\*\* و مریم خلیلی اصل\*\*\*

|                   |                          |                         |                          |                     |
|-------------------|--------------------------|-------------------------|--------------------------|---------------------|
| نوع مقاله: پژوهشی | تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۳۰ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۸ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۹/۰۱ | شماره صفحه: ۱۷۳-۱۳۵ |
|-------------------|--------------------------|-------------------------|--------------------------|---------------------|

منطقه غرب آسیا از مناطقی است که توسعه صنعتی درون‌زای متقابل و درهم تنیده حتی در بین دو اقتصاد بزرگ منطقه-ایران و عربستان- شکل نگرفته است. این مقاله در چارچوب هم‌پیوندی‌ها و یکپارچگی اقتصادی به‌منظور ارزیابی امکان‌سنجی همکاری سرمایه‌گذاری و توسعه تجارت درون منطقه‌ای ایران و ۶ عضو شورای همکاری خلیج فارس به مطالعه صنعت ساخت از شاخص‌ها و سنجه‌های مربوط به ساختار رقابت یعنی «نسبت‌های تمرکز» و «شاخص هرفیندال-هریشمن» و توسعه همکاری و تجارت یعنی «شاخص‌های مزیت و تخصص‌گرایی» و «شاخص‌های عملکرد» طی دوره ۲۰۰۰-۲۰۲۱ می‌پردازد. مطالعه تحولات ساختار تولید جهانی بیست‌ودو صنعت طی دو دهه گذشته، گویای آن است که ساختار تولید جهانی بسیاری صنایع (۱۶ صنعت) از جمله صنایع با فناوری پایین، کاربر و منبع‌محور انحصاری‌تر شده است و رقابتی تنگاتنگ با محوریت ایالات متحده و چین در جریان است. همچنین از مطالعه سهم، رتبه و جایگاه ایران و اعضای شورا در ساختار تولید جهانی صنایع می‌توان نتیجه گرفت که این کشورها طی دوره، در صنایع منبع‌محور از جمله پالایشگاه‌ها و محصولات شیمیایی بازیگران اثرگذاری بوده‌اند. از مهم‌ترین دلایل عدم امکان تعمیق همکاری سرمایه‌گذاری صنعتی و توسعه تجارت ایران با این کشورها، سطح نازل توسعه صنعتی و ساختار تجاری ضعیف آنها است و در این شرایط، امکان توسعه صنعتی درون‌زا و پویای چشمگیر میسر نیست. هم‌اینک از طیف صنایع بیست‌ودو گانه و ۶ عضو شورا، عربستان در نیمی از این صنایع از امکان، ظرفیت، تنوع و گستره تولیدات برخوردار بوده و در اولویت نخست تعمیق همکاری و توسعه تجارت صنعتی با ایران قرار دارد. توسعه تجارت درون و فرامنطقه‌ای ایران در نگرشی کلی نیازمند پیش‌نیازهایی است: نخست، اصلاحات سیاستی کلان برای ثبات محیط اقتصاد کلان با محوریت توسعه پایدار و فراگیر و کاهش ریسک‌ها با محوریت تورم و کنترل تکانه‌ها؛ دوم، اصلاحات سیاست تجاری ایران با هدف گذاری برچیدن موانع تجاری غیرتعرفه‌ای و ثبات‌بخشی توأم با منطقی‌سازی تعرفه‌ها؛ سوم، شناسایی شرکای تجاری طبیعی درون و فرامنطقه‌ای ایران و چشم‌انداز توسعه تجارت پایدار فراگیر؛ چهارم، تحولات ساختاری در تجارت با هدف ارتقای مزیت نسبی و دستیابی به مزیت‌های رقابتی.

**کلیدواژه‌ها: توسعه صنعتی درون‌زای منطقه‌ای؛ صنعت ساخت؛ سطوح فناوری؛ امکان توسعه همکاری و تجارت**

\* مربی گروه بازرگانی خارجی، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، تهران، ایران؛ Email: f.moradpour@itsr.ir

\*\* دانشیار گروه بازرگانی خارجی، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)؛

Email: m.hosseini@itsr.ir

\*\*\* استادیار گروه بازرگانی خارجی، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، تهران، ایران؛ Email: m.khalili@itsr.ir

فصلنامه مجلس و راهبرد، سال سی و سوم، شماره یکصد و ششم، تابستان ۱۴۰۵

روش استناد به این مقاله: مرادپور، فرزاد، میرعبداله حسینی و مریم خلیلی اصل (۱۴۰۵). «امکان‌سنجی توسعه همکاری و تجارت ایران با کشورهای شورای همکاری خلیج فارس: مورد صنایع کارخانه‌ای»، مجلس و راهبرد، (۱۲۶)، ۳۳، ص. ۱۷۳-۱۳۵.

doi: 10.22034/mr.2025.17305.5927

## مقدمه

یکی از الزامات توسعه درون‌زای منطقه‌ای و به تبع آن توسعه صادرات صنعتی متقابل بین‌کشوری در هر منطقه، شناخت امکانات، ظرفیت‌ها و ساختار تولید فعالیت‌های صنعتی و نحوه تغییر آن در مناطق مختلف جهان و جایگاه کشورهای منطقه در آن تحولات است. از آنجاکه تفاوت مزیت‌های نسبی (ازجمله در موقعیت جغرافیایی، موجودی منابع طبیعی و عوامل اقتصادی، ساختار نیروی کار و توزیع سرمایه‌ها) و اخیراً در مزیت‌های رقابتی (ازجمله مباحث جدید صرفه‌های مقیاس، نوع ساختار بازار، محصولات متمایز و تحقیق و توسعه) در مناطق مختلف باعث تفاوت در الگو، ساختار و پتانسیل‌های صنعتی کشورها در مناطق مختلف جهان می‌شود، بنابراین در راستای بهره‌مندی از برنامه‌ریزی و توسعه صنعتی برای توسعه جامع اقتصاد به‌خصوص صنایع کشورها؛ آگاهی از الگو، ساختار و پتانسیل‌های جهانی فعالیت‌های صنعتی و تغییر و تحولات اخیر آن و جایگاه کشورها در آن تحولات، تخصیص بهینه منابع و امکانات ضروری بوده و کمک مؤثری به ارتقای توانمندی‌های صنعتی و خلق مزیت‌های رقابتی و تخصص‌گرایی عمودی و افقی فعالیت‌های صنعتی کشورها و درمجموع اقتصادها خواهد کرد.

شورای همکاری خلیج فارس،<sup>۱</sup> بلوک اقتصادی-سیاسی شامل ۶ کشور عرب (عربستان سعودی، امارات متحده عربی، قطر، عمان، کویت و بحرین) پیرامون خلیج فارس است که در ۲۵ مه سال ۱۹۸۱ با هدف یکپارچگی اقتصادی تشکیل شد. از نظر سطح و عمق منطقه‌گرایی، این تشکل یک اتحادیه گمرکی است و هنوز با اهداف اتحادیه کامل اقتصادی و واحد پولی مشترک برای تمام اعضای شورا، فاصله دارد. البته گفتنی است در این ۴۵ سال گذشته گام‌هایی برای توسعه فراگیر اقتصادی، تجاری و سرمایه‌گذاری برداشته است؛ به‌طوری‌که مرکز ثقل رفاه، تجارت و جریان سرمایه‌گذاری منطقه در مجاورت ایران محسوب می‌شود. درواقع شورا با محوریت عربستان و امارات از پیش‌گام‌ترین اقتصادهای در حال توسعه در اقتصاد، تجارت و

سرمایه‌گذاری در دو دهه گذشته در منطقه پیرامون ایران بوده و نقش شورا با محوریت عربستان در تولید بسیاری از صنایع (۱۶ صنعت از ۲۲ صنعت) با اهمیت‌تر شده و جایگاه آن در آینده ساختار تولید جهانی برخی صنایع پراهمیت‌تر خواهد شد. حال آنکه در چنین شرایطی جایگاه ایران در ظرفیت صنعتی، تعمیق تکنولوژیکی و نفوذ در تولید و تجارت جهانی صنایع کارخانه‌ای در قیاس با کشورهای منتخب نوظهور و تازه‌صنعتی و حتی منطقه برای نمونه ترکیه در مجاورت ایران مطلوب نیست. درواقع بر مبنای ملاک و معیارهای صنعتی، آنچه هست و آنچه باید باشد، برای ایران از جمله ارزش افزوده سرانه صنعتی، اشتغال صنعتی، سرمایه‌گذاری خارجی و داخلی صنعتی و ارزش صادرات سرانه صنایع کارخانه‌ای ایران مناسب ارزیابی نمی‌شود. بدین ترتیب «ایده شکل‌گیری منطقه قوی» با محوریت توسعه درون‌زای صنعتی ایران و کشورهای منطقه از جمله با کشورهای عضو شورای همکاری خلیج فارس برای اقتصادهای منطقه- ایران و اعضای شورا - در آینده نقش بااهمیتی خواهد داشت.

هم‌اکنون پرسش این است جابه‌جایی و تغییر جغرافیای جدید صنایع چگونه بوده است؟ ساختار رقابت تولید جهانی صنایع چه تغییر و تحولاتی را در چند دهه اخیر شاهد بوده است؟ ایران و کشورهای عضو شورا در کجای تولید صنایع جهان قرار دارند؟ ایران و اعضای شورا چه سهمی از تولید صنایع جهان را نصیب خود کرده‌اند؟ آیا افزایش سهم و ارتقای جایگاه ایران و کشورهای شورا از تولید جهانی صنایع کارخانه‌ای ممکن است؟ توسعه همکاری سرمایه‌گذاری مشترک و توسعه تجارت درون منطقه‌ای ایران با اعضای شورا در چه طیف از صنایع کارخانه‌ای میسرتر است؟ این مقاله به بررسی اهمیت تعمیق همکاری سرمایه‌گذاری مشترک و توسعه تجارت صنعتی ایران با اعضای شورا پرداخته و به چرایی پایدارشدن درهم‌تنیدگی و توسعه روابط تجاری متقابل و توسعه صنعتی در منطقه از زوایای مختلف می‌پردازد. در این راستا، مقاله حاضر تغییر ساختار رقابت تولید جهانی صنایع کارخانه‌ای (برحسب ۲۲ صنعت براساس سیستم بین‌المللی طبقه‌بندی استاندارد صنایع<sup>۱</sup>

1. International Standard Industrial Classification (ISIC)

(ایسیک) دو رقمی<sup>۱</sup> در دو نسخه ۳ و اخیراً<sup>۴</sup>، و جدیدترین شاخص سال پایه) و موقعیت اقتصادهای صنعتی نوظهور و در حال توسعه و ۱۵ اقتصاد از آن دو گروه و به‌طور خاص روند جایگاه کشورهای عضو شورا و ایران طی سال‌های دو دهه آغازین هزاره سوم از سال ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۹ را در برمی‌گیرد. در ادامه چارچوب نظری ساختار بازار با محوریت بازار غیررقابتی (رقابت ناقص)، شاخص‌های اندازه‌گیری ساختار بازار و ماهیت صنایع ارائه می‌شود و سپس یافته‌های پژوهش از جمله تغییر ساختار رقابت تولید جهانی صنایع، نوع ساختار و تحلیل جایگاه بازیگران کلیدی و اقتصادهای عضو شورا و ایران در تولید جهانی صنایع و امکان‌سنجی توسعه همکاری و تجارت ایران با کشورهای عضو شورا نظر به ظرفیت‌های تولیدی ارائه و نتیجه‌گیری و جمع‌بندی می‌شود.

اطلاعات آماری از نشریه‌های نهادهای متولی تولید آمار صنایع کارخانه‌ای در گام نخست از گزارش سالیانه بین‌المللی آمارهای صنعتی سازمان توسعه صنعتی ملل متحد: یونیدو،<sup>۲</sup> سازمان جهانی تجارت،<sup>۳</sup> کنفرانس توسعه و تجارت ملل متحد: آنکتاد،<sup>۴</sup> برنامه توسعه ملل متحد،<sup>۵</sup> نقشه تجاری مرکز بین‌المللی تجارت،<sup>۶</sup> صندوق بین‌المللی پول،<sup>۷</sup> بانک جهانی<sup>۸</sup> و از پژوهش‌های مرتبط استخراج و ارائه شده است.

## ۱. چارچوب نظری ساختار غیررقابتی (رقابت ناقص)

این مقاله در چارچوب نظریه‌های جدید تجارت و نقض فروض نظریه‌های رایج

---

۱. نظر به اینکه در سال‌های اخیر داده‌های آماری تولید (ارزش افزوده) جهانی صنایع کارخانه‌ای بر مبنای نسخه ۴ آیسیک ۲ رقم درج است. بنابراین اطلاعات آماری تولید در دهه ۲۰۱۰ بر مبنای نسخه ۴ و دهه نخست ۲۰۰۰ بر مبنای نسخه ۳ آیسیک درج شده است. در واقع تفاوت‌هایی برای چند صنعت (چهار مورد) مطابق با این دو نسخه در عمل وجود دارد.

2. United Nations Industrial Development Organization (UNIDO)

3. World Trade Organization (WTO)

4. United Nations Trade and Development (UNCTAD)

5. United Nations Development Programme (UNDP)

6. ITC-TradeMap

7. The International Monetary Fund (IMF)

8. World Bank (WB)

تجارت از جمله بازارهای غیررقابتی ارائه می‌شود. از آنجاکه تفاوت مزیت‌های نسبی (از جمله در موقعیت جغرافیایی، موجودی منابع و عوامل، ساختار نیروی کار و توزیع سرمایه‌ها) و اخیراً تفاوت در مزیت‌های رقابتی (از جمله مباحث جدید صرفه‌های مقیاس، نوع ساختار بازار، محصولات متمایز، تحقیق و توسعه) باعث تفاوت در الگو، ساختار و پتانسیل‌های صنعتی کشورها در مناطق مختلف جهان می‌شود، بنابراین در راستای بهره‌مندی توسعه صنعتی و جایگاه کشورها در آن تحولات، تخصیص بهینه منابع و امکانات ضروری بوده و کمک مؤثری به ارتقای توانمندی صنعتی و خلق مزیت‌های رقابتی و تخصص‌گرایی عمودی و افقی صنعتی کشورها و در مجموع اقتصادها می‌انجامد.

ساختار به معنای شکل و چگونگی یک ساختمان و ترتیب قرار گرفتن اجزای مختلف یک کل است. اساساً ساختار هر پدیده مرکب، الگویی است که براساس آن اجزای متشکله جهت رسیدن به یک هدف معین سازمان‌دهی می‌شود. ساختار بازار معرف خصوصیات و ویژگی‌های سازمانی بازار است و به کمک این خصوصیات می‌توان اجزای بازار را مشخص کرد. در ساختار بازار به رابطه بین تولیدکنندگان با یکدیگر، رابطه خریداران با یکدیگر و نیز رابطه بین آن دو در بازار و نهایتاً رابطه بین بازیگران کلیدی، فعال و بالقوه طرف عرضه و فروش می‌توان اشاره کرد (حسینی، ۱۳۷۵). در یک بازار رقابتی معمولاً بنگاه‌ها زیادند که محصول یکسانی را می‌فروشند. تلاش هر کدام از این بنگاه‌ها برای فروش بیشتر از قیمت بازار، منجر به این می‌شود که مصرف‌کنندگان از بنگاهی که قیمت بالاتری برای کالا دارد، دوری و به رقیب رو آورند. در مقابل، در یک بازار انحصاری فقط یک بنگاه وجود دارد که کالای خاصی را می‌فروشد. وقتی انحصارگر قیمت کالا را بالا برد تعدادی از مشتریان را -نه تمام آنها را- از دست می‌دهد. درواقع اکثر بنگاه‌ها، فعالیت‌ها و صنایع بین این دو حد قرار دارند.

رفتار بنگاه‌ها به نوع ساختار بازار متفاوت است. درواقع صنعت رقابتی، ساختار بازاری که در آن تعداد زیادی بنگاه کوچک وجود دارد، درمقابل به حالت حدی

دیگر ساختار بازار انحصار کامل، یک بنگاه وجود دارد، کاملاً رفتار بنگاه‌ها تفاوت دارد. وقتی یک بنگاه وجود دارد، آن بنگاه قیمت (بازار) را تعیین می‌کند. بنابراین انحصارگر قیمت‌گذار بازار است و آن سطح قیمت و تولید را توأمان انتخاب می‌کند که سود را به حداکثر می‌رساند (واریان، ۱۳۹۰، فصل ۲۴).

در اقتصاد دو نوع بازار رقابت ناقص وجود مشابه همان کالا را تولید و برای جلب مشتری با سایر بنگاه‌ها رقابت می‌کنند. درواقع، ساختار صنعتی که به رقابت دارد. بازار انحصار چندجانبه (فروش) که در آن تنها تعداد اندکی فروشنده وجود دارد و هریک فروشنده یک محصول مشابه و یکسان با دیگران است. یک مثال خوب برای آن بازار جهانی نفت خام است: تعداد اندکی کشور در خاورمیانه و دیگر مناطق جهان کنترل تولید و فروش نفت خام را در دست دارند. رقابت انحصاری نوعی بازار است که در آن تعداد زیادی فروشنده محصول مشابهی تولید و عرضه می‌کنند که کاملاً یکسان نیست. در یک بازار رقابت انحصاری، هریک از بنگاه‌ها نوعی انحصار در تولید محصول دارد، ولی بنگاه‌های بسیار زیادی وجود دارد که انحصاری شناخته می‌شود به وضعیتی اطلاق می‌شود که در آن ناهمگنی محصول وجود دارد و هر بنگاه تا حدی قدرت انحصاری دارد، اما برای ورود هم آزاد است به نحوی که سود به طرف صفر میل می‌کند. رقابت انحصاری می‌تواند به ناهمگنی زیاد یا ناهمگنی کم محصول منجر شود (همان، فصل ۲۵). اقتصاددانانی که به سازمان صنعتی می‌پردازند معمولاً بازارها را به چهار نوع تقسیم می‌کنند (جدول ۱). پرسش نخست در مورد ساختار بازارها این است که در هر بازار چه تعداد بنگاه وجود دارد؟ اگر در بازار تنها یک بنگاه باشد، بازار انحصاری است، اگر تعداد اندکی بنگاه باشد، انحصار چندجانبه است. اگر تعداد بنگاه‌ها زیاد باشد باید به پرسش دیگر پاسخ داد: آیا بنگاه‌ها محصول یکسانی می‌فروشند یا محصول متمایز است؟ تعداد زیادی بنگاه که محصولات همگن و متمایزی می‌فروشند به بازار رقابت انحصاری تعلق دارند. سرانجام اگر تعداد زیادی بنگاه محصولات مشابه تولید و به فروش می‌رسانند، بازار رقابت کامل است. البته در جهان واقعی کمتر بازاری، با این نظریه‌ها تطابق کامل دارد.

### جدول ۱. انواع ساختارهای تجارت/ بازار و ویژگی‌های سه‌گانه اصلی آنها

| تعداد بنگاه‌ها؟                 | نوع محصول؟  | ورود و خروج؟           | نوع ساختار بازار | منتخبی از بازارها با ویژگی‌ها     |
|---------------------------------|-------------|------------------------|------------------|-----------------------------------|
| یک: قدرت بازاری کامل؛ قیمت‌گذار | یک محصول    | محدودیت ورود           | انحصار کامل      | تلویزیون کابلی و چاه آب           |
| اندک: وابستگی و قدرت بازار      | یک محصول    | محدودیت ورود           | انحصار چندجانبه  | نفت خام و توپ تنیس                |
| زیاد: قیمت‌ناپذیری بنگاه‌ها     | همگن متمایز | آزاد: سود اقتصادی مثبت | رقابت انحصاری    | داستان‌های کوتاه، انواع فیلم و CD |
| بسیار زیاد: بنگاه‌ها قیمت‌پذیر  | همگن یکسان  | آزاد: سود اقتصادی صفر  | رقابت کامل       | گندم و شیر                        |

Source: Mankiw, 2007, Chapter. 16.

تمرکز بازار، به‌عنوان مهم‌ترین جنبه ساختار بازار معرف میزان رقابت یا انحصار در بازار است به‌طوری‌که هرچه درجه تمرکز بالاتر باشد، موجب بروز رفتار انحصاری بیشتر و هرچه تمرکز کمتر باشد، موجب بروز رفتار رقابتی بیشتر بنگاه‌ها در بازار می‌شود. با استفاده از مفهوم تمرکز می‌توان ساختار بازار را از جنبه درجه رقابت و قدرت انحصاری، در بازارهای انفرادی یا حتی در اقتصاد مورد بررسی قرار داد. تمرکز، چگونگی و نحوه تقسیم بازار بین بنگاه‌ها مختلف است و در اندازه‌گیری آن اندازه نسبی بنگاه‌ها مدنظر است. هرچه بازار بین بنگاه‌ها نابرابر توزیع شود تمرکز بیشتر و در صورت ثابت بودن سایر شرایط، هرچه تعداد بنگاه‌ها بیشتر باشد درجه تمرکز کمتر می‌شود. درواقع اندازه تمرکز ارتباط معکوسی با تعداد بنگاه‌ها و ارتباط مستقیم با توزیع نابرابر سهم بنگاه‌ها در بازار دارد. بنابراین رابطه تمرکز را می‌توان به‌صورت زیر نوشت (Maddala, Stephen, Miller, 1995).

$$C = f(n, i)$$

$$C_n < 0$$

$$C_i > 0$$

در این رابطه،  $C$  بیانگر اندازه تمرکز،  $n$  تعداد بنگاه‌ها و  $i$  نابرابری در توزیع سهم بنگاه‌ها است که آن را با شاخص‌های پراکندگی مانند واریانس و انحراف معیار اندازه سهم بنگاه‌ها از بازار اندازه‌گیری می‌کنند. درباره تمرکز باید بین سطح خرد و کلان

تفاوت قائل شد. هنگامی که از تمرکز در سطح اقتصاد خرد بحث می‌شود، منظور سهم چندبنگاه و شرکت بزرگ از کل تولید یک بخش یا تمامی بخش‌های اقتصادی است. برای اندازه‌گیری تمرکز در سطح کلان معمولاً سهم ۵۰ یا ۱۰۰ بنگاه بزرگ‌تر از کل ارزش تولیدشده در اقتصاد محاسبه می‌شود و نسبت تمرکز ۵۰ یا ۱۰۰ بنگاه نامیده می‌شود. در محاسبه تمرکز کلان، بنگاه‌هایی که از حیث اندازه (فروش، تولید خالص و ارزش افزوده) بزرگ‌تر از سایر بنگاه‌ها باشند مورد توجه است، حال آنکه در محاسبه تمرکز بازار در سطح صنایع انفرادی تنها بنگاه‌ها و شرکت‌هایی مورد توجه است که از حیث فعالیت و محصول تولیدشده (و روش‌های تولید) شبیه هستند یا برحسب تقسیم‌بندی استاندارد صنایع در یک صنعت خاص قرار دارند.

این مقاله درخصوص فعالیت‌های صنایع کارخانه‌ای جهان، به‌منظور ساده‌سازی، فروض کلیدی زیر را مدنظر قرار داده است: الف) ۲۲ صنعت مطابق ایسیک دو رقم که دربرگیرنده مجموعه رشته‌های فعالیت صنعتی با تولید محصولات متمایز و مشابه‌اند، به‌عنوان صنایع کارخانه‌ای فرض می‌شود. البته برای این صنایع بی‌شمار، محصول مشابه، جایگزین و ناهمگون تولید می‌شود، بنابراین تولید محصولات به‌هیچ‌وجه همگن نبوده و ساختار بازار با مضمون محصول ناهمگن کاملاً موضوعیت دارد. ب) در این مطالعه واحد صنایع از دو جنبه؛ بنگاه‌ها و کشورها مورد بحث است. از این‌رو کشورهایی که در صنایع مورد نظر فعالیت دارند، جایگزین بنگاه‌ها فرض شده است. درواقع، منظور از بی‌شمار بنگاه، بی‌شمار کشور تولیدکننده (ارزش افزوده صنعتی) است که برای ۲۲ صنعت با ایسیک دو رقم در دو نسخه ۳ و ۴ در مقیاس جهانی، مورد مطالعه است.

## ۲. روش پژوهش

برای اندازه‌گیری نوع ساختار بازار به شاخص‌های متعددی از جمله معکوس تعداد بنگاه‌ها، تبعیض قیمتی، شاخص لرنر، نرخ‌های سود، نسبت تمرکز  $n$  بنگاه، شاخص

هرفیندال-هیرشمن، حاشیه قیمت-هزینه، شاخص هانا-کی، شاخص آنتروپی<sup>۱</sup>، ضریب جینی، تغییرات واریانس و لگاریتم اندازه بنگاه‌ها می‌توان اشاره کرد. نظر به محدودیت آمار، برخی پرکاربردترین شاخص‌ها<sup>۲</sup> عبارتند از:

**(الف) معکوس تعداد بنگاه‌ها:** این شاخص ساده‌ترین شاخص اندازه‌گیری ساختار بازار و تمرکز صنعتی است. یکی از نقاط ضعف این شاخص دادن وزن برابر به همه بنگاه‌ها است.

**(ب) نسبت‌های تمرکز (CRi) (سهم n بنگاه برتر):** نسبت تمرکز، اندازه تولید (یا فروش)  $i$  تا  $n$  از بزرگ‌ترین بنگاه‌ها را به کل اندازه تولید (یا فروش) بازار نشان می‌دهد. نسبت تمرکز یک بنگاهی را با CR1 نشان داده و مبین آن است که بزرگ‌ترین بنگاه موجود در بازار، چه سهمی از اندازه تولید (یا فروش) را تشکیل می‌دهد و نسبت تمرکز  $n$  بنگاهی را با CRn نشان داده و بیانگر نسبت مجموع اندازه  $n$  تا  $n$  از بزرگ‌ترین بنگاه‌های موجود به کل اندازه تولید بازار است. از آنجاکه در بازار رقابتی، اندازه بازار در بین بنگاه‌های زیادی توزیع می‌شود و در نتیجه نسبت تمرکز یک (CR1)، چهار (CR4)، هشت (CR8) و حتی ۱۶ بنگاهی (CR16) ارقام کوچکی است، در مقابل، در بازار انحصار کامل، یک بنگاه، کل اندازه بازار را تشکیل می‌دهد و نسبت تمرکز یک بنگاهی نزدیک ۱ است (Dobson, Maddela and Miller, 1995). شاخص تمرکز، نوع ساختار بازار (رقابت و انحصاری) را تا حدودی مشخص می‌کند، ولی اطلاعات جامعی از وضعیت دیگر بنگاه‌ها ارائه نمی‌دهد. این شاخص گرچه کاربرد بالایی دارد، اما نقاط ضعف نیز دارد. مهم‌ترین محدودیت شاخص، اتکا بر یک نقطه روی منحنی تمرکز است و در محاسبه شاخص، اطلاعات زیادی از دست می‌رود. دامنه تغییرات شاخص

1. Price Discrimination, Lerner Index, Profit Rates, n firm Concentration Ratio, Herfindahl-Hirshman Index, Pricing –Cost Margin, Hanna-Kay, and Entropy Index

۲. شاخص‌هایی وجود دارد که هریک مزایا و معایبی دارد، اما یک شاخص خوب باید: ۱. به سهولت قابل درک باشد؛ ۲. مستقل از اندازه بازار باشد؛ ۳. اندازه آن بین صفر و یک بوده و بدون بعد باشد؛ ۴. دارای پایه‌های نظری قوی باشد. برای درک این ملاک‌ها از منحنی تمرکز استفاده می‌شود. منحنی تمرکز ارتباط بین تولید تجمعی و فراوانی مطلق یا نسبی تجمعی بنگاه‌ها را نشان می‌دهد.

بین صفر و ۱۰۰ قرار دارد. از جمله نقاط ضعف دیگر شاخص اختیاری بودن  $n$  است. این شاخص فقط به اطلاعات چند بنگاه اول توجه دارد. اگر تغییری در صنعت صورت گیرد به‌طوری‌که بنگاه‌های بزرگ را تحت تأثیر قرار ندهد، اندازه شاخص تغییر نمی‌کند. نسبت تمرکز تا حد زیادی به تعریف بازار بستگی دارد. بازار بزرگ نسبت تمرکز را کاهش می‌دهد، درحالی‌که بازار کوچک اثر معکوس بر نسبت تمرکز دارد.

**ج) شاخص هرفیندال-هیرشمن:**<sup>۱</sup> اریس سی هرفیندال<sup>۲</sup> (۱۹۵۹) برای رفع برخی نواقص نسبت تمرکز و معکوس تعداد بنگاه‌ها پیشنهاد شاخص هرفیندال-هیرشمن را داد. این شاخص چگونگی توزیع اندازه بازار بین بنگاه‌ها و نوع ساختار بازار را بهتر از نسبت تمرکز مشخص می‌سازد. شاخص هرفیندال-هیرشمن به تمامی نقاط روی منحنی تمرکز توجه دارد و از اطلاعات موجود در سراسر این منحنی استفاده می‌کند، درواقع، این شاخص از اطلاعات تمام بنگاه‌ها برای محاسبه درجه تمرکز استفاده می‌کند. شاخص HHI با رابطه زیر محاسبه می‌شود:

$$HI = \sum_{i=1}^n \left(\frac{X_i}{X}\right)^2 \quad \text{و} \quad HI = \sum_{i=1}^n S_i^2$$

در این رابطه،  $n$  تعداد بنگاه‌های موجود در بازار و  $S$  سهم بنگاه‌ها از کل اندازه بازار است. در محاسبه شاخص هرفیندال-هیرشمن تعداد بنگاه‌ها ( $x$ ) و اندازه سهم‌های نسبی آنها ( $x_i$ ) مدنظر قرار می‌گیرد. اگر تعداد بی‌شماری بنگاه با اندازه نسبی یکسان در بازار باشد، این شاخص بسیار کوچک و نزدیک به صفر است و اگر تعداد کمی بنگاه و با اندازه نسبی نابرابر در بازار باشد، این شاخص نزدیک به ۱ خواهد بود (Herfindahl, 1957). پس شاخص هرفیندال-هیرشمن هم به نابرابری در توزیع بنگاه‌ها در بازار ( $C$ ) و هم به تعداد بنگاه‌های در بازار ( $N$ ) بستگی دارد. وقتی مربع ضریب تغییرات صفر و  $N=1$  باشد، این شاخص برابر ۱ است که مبین بازار

1. Herfindahl-Hirschman Index (HHI)

2. Orris C Herfindahl

انحصار کامل است. در مقابل، در صورت وجود تعداد زیادی بنگاه کوچک و هم‌اندازه، این شاخص به سمت صفر میل می‌کند که نشان‌دهنده بازار رقابت کامل است.

در شاخص هرفیندال-هیرشمن به سهم هر بنگاه در بازار وزنی معادل مجذور آن داده می‌شود. بدین ترتیب مشخص است که بنگاه‌های بزرگ‌تر از اهمیت بیشتری در ساختن این شاخص و در نتیجه اندازه‌گیری درجه تمرکز بازار دارند. بازارهای واقعی را با توجه به مقدار نسبت‌های تمرکز و شاخص هرفیندال-هیرشمن می‌توان از انحصار تا رقابت در چند دسته تفکیک کرد (جدول ۲). برای مثال بازاری که شاخص تمرکز برای آن معادل ۱۰۰ درصد باشد و یک بنگاه کل بازار را در اختیار داشته باشد بازار انحصاری و بازاری که یک بنگاه بین ۵۰ تا ۱۰۰ درصد بازار را در اختیار دارد بازار «بنگاه مسلط» و بازاری که سهم تجمعی چهار بنگاه برتر، جمعاً ۶۰ تا ۱۰۰ درصد باشد، به انحصار چندجانبه بسته و بازاری که سهم چهار بنگاه برتر روی هم کمتر از ۴۰ درصد باشد، به انحصار چندجانبه باز معروف است. در بازار انحصار چندجانبه بسته، به دلیل اینکه بازار در دست تعداد محدودی بنگاه تمرکز دارد، تبانی و همکاری و بروز رفتار غیررقابتی محتمل است. مطابق شاخص هرفیندال، بازاری که این شاخص در آن کمتر از ۱۰۰۰ یا (۰/۱) باشد، بازار رقابتی و اگر بازاری شاخص هرفیندال-هیرشمن آن بیش از ۱۸۰۰ (۰/۱۸) باشد، بازار غیررقابتی شناخته می‌شود.

شاخص‌های ارائه شده اساساً برای بنگاه‌ها و شرکت‌های فعال در بازار کاربرد دارد که در این مطالعه، برخی از این شاخص‌ها با در نظر گرفتن کشور به عنوان یک بنگاه، در فرایند محاسبات ساختار بازار تولید جهانی استفاده شده است.<sup>۱</sup> دو شاخص نسبت تمرکز و شاخص هرفیندال-هیرشمن در مقایسه با دیگر شاخص‌های ارائه شده در محاسبه ساختار بازار جهانی بیشتر کاربرد داشته و دسترسی به اطلاعات آن نیز

۱. به عنوان نمونه استفاده از شاخص‌های بنگاهی همچون هرفیندال هیرشمن برای کشورها و مقایسه میزان تمرکز کشوری واردات آنها نک:

<https://www.mckinsey.com/mgi/our-research/geopolitics-and-the-geometry-of-global-trade-2025-update>

بهتر فراهم می‌آید. مضافاً، دیگر شاخص‌ها نظیر شاخص لرنر، نرخ‌های سود و تبعیض قیمتی، خاص بنگاه‌های فعال در بازار است که اساساً بر متغیر قیمت در بازار تمرکز دارد (Dobson, Maddela and Miller, 1995). به‌رغم توسعه روش‌های تحلیل بازار و ارائه شاخص‌های جدید، شاخص‌های تمرکز و هرفیندال-هیرشمن هنوز به‌طور وسیع مورد استفاده قرار می‌گیرد و کارایی خود را حفظ کرده است.

جدول ۲. طیف انواع ساختار بازارها و خصوصیات آن از بعد تعداد و اندازه بنگاه‌ها

| شرح                  | نسبت‌های تمرکز         | شاخص هرفیندال         | ویژگی اصلی بازار                                 |
|----------------------|------------------------|-----------------------|--------------------------------------------------|
| رقابت کامل           | $CR_1 \rightarrow 0$   | $HI \rightarrow 0$    | بیش از ۵۰ بنگاه رقیب، بدون سهمی از بازار         |
| رقابت انحصاری        | $CR_1 < 10$            | $15 < (1/HI) \leq 30$ | تعداد بنگاه‌های رقیب مؤثر زیاد، تا ۱۰٪ بازار     |
| انحصار چندجانبه باز  | $CR_4 < 40$            | $10 < (1/HI) \leq 15$ | چهار بنگاه، حداکثر ۴۰٪ بازار را در انحصار دارند. |
| انحصار چندجانبه      | $40 \leq CR_4 \leq 60$ | $6 < (1/HI) \leq 10$  | چهار بنگاه، ۴۰ تا ۶۰٪ بازار را در انحصار دارند.  |
| انحصار چندجانبه بسته | $CR_4 > 60$            | $3 < (1/HI) \leq 6$   | چهار بنگاه، دستکم ۶۰٪ بازار را در انحصار دارند.  |
| انحصار با بنگاه مسلط | $CR_1 \geq 50$         | $1 < (1/HI) \leq 3$   | یک بنگاه بیش از ۵۰٪ بازار را در انحصار دارد.     |
| انحصار کامل          | $CR_1 \rightarrow 100$ | $HI \rightarrow 1$    | یک بنگاه کل بازار را در انحصار دارد.             |

مأخذ: اقتباس و برگرفته شده از: Dobson, Maddela and Miller, 1995: 189-165

### ۳. نتایج پژوهش

از ارزیابی شاخص‌های کلیدی اقتصادی کشورهای عضو شورا نتیجه می‌شود دو بازیگر نخست، عربستان و امارات است. درواقع از جنبه اندازه اقتصاد، تجارت و سرمایه‌گذاری این دو کشور نقش ممتاز و بازیگر کلیدی شورا است. درحالی‌که جمعیت ایران با ۸۷٫۹ میلیون نفر، ۱/۱ درصد از جمعیت جهان را در خود دارد. سهم ایران از سه متغیر کلیدی توسعه شامل اندازه اقتصاد، صادرات و جریان ورودی سرمایه‌گذاری خارجی به‌ترتیب ۰/۸۳، ۰/۳۲ و ۰/۰۹ درصد است. این در شرایطی است که جمعیت شورا ۵۸٫۲ میلیون نفر، ۰/۷۴ درصد از جمعیت جهان است. سهم شورا از سه متغیر کلیدی توسعه شامل اندازه اقتصاد، صادرات و جریان ورودی سرمایه‌گذاری جهان به‌ترتیب ۱/۷۵، ۴/۱۱، ۲/۸۸ درصد بوده است. با وجود

جمعیت بالای ایران (۸۷,۹ میلیون نفر) به کل جمعیت شورا (۵۸,۲ میلیون نفر)، از سه جنبه توسعه اقتصاد کلان ایران با شورا گویای تعمیق شکاف است (اندازه اقتصاد ایران ۴۷ درصد شورا، صادرات ایران ۷/۸ درصد شورا و جریان ورودی سرمایه‌گذاری خارجی ایران ۳ درصد شورا). از این سه متغیر، اقتصاد کلان بالاترین شکاف را در جریان ورودی سرمایه‌گذاری خارجی و جریان تجارت دارا است که دورنمای رشد و توسعه ایران را با نگرانی مواجه می‌سازد (حسینی، ۱۴۰۲).

همچنین در بین اعضای شورا، هیچ عضوی از توسعه تجارت دوجانبه متوازی برخوردار نبوده و شریک تجاری طبیعی متقابل یکدیگر نیستند. درواقع هیچ عضوی قسمت قابل ملاحظه‌ای از واردات را از کشورهای شورا تأمین نکرده و قسمت زیادی از صادراتشان را به این کشورها روانه نمی‌کنند. تجارت درون منطقه‌ای دوجانبه متقابل شورا ناچیز ارزیابی می‌شود که گویای آن است که ایران و بسیاری از اعضای شورا، شرکای تجاری طبیعی متقابل یکدیگر محسوب نمی‌شوند (البته نه تجارت دوجانبه متقابل بالقوه). هیچ عضو شورا یکی از پنج شریک نخست صادرات غیرکشاورزی ایران نبوده است. هیچ کدام این کشورها به‌طور متقابل بخش مهمی از صادرات و واردات را با ایران مبادله نکرده‌اند. از این رو ایران به دلایل محدودیت شرکای تجاری فرامنطقه‌ای در توسعه تجارت با همسایگان، تنها امارات در بین شرکای تجاری صادراتی حضور دارد. نظر به ناهمگونی و عدم تجانس صادرات و واردات اعضای شورا و ایران، امکان توسعه تجارت درون منطقه‌ای بالا و هم‌پای اقتصادهای بزرگ با درآمد سرانه بالا میسر نیست مگر آنکه در بلندمدت ایران با درآمد فعلی پایین در مسیر رشد بالا قرار گرفته و اندازه اقتصاد و درآمد سرانه را تا چند برابر اندازه فعلی افزایش دهد و متعاقباً تجارت با اعضای شورا گسترش یافته و متنوع‌تر شود (حسینی، ثاقب و مرادپور، ۱۴۰۳).

درخصوص سیاست تجاری، ایران صرفاً به تعرفه‌های گمرکی محدود نمی‌شود. در شرایط خاص بین‌المللی، اقتصاد ایران با محوریت تحریم‌ها، انواع مداخلات، کنترل‌ها در قالب ممنوعیت‌ها، مجوزها و محدودیت‌ها در سیاست تجاری ایران نقش کلیدی

دارد و بنابراین سیاست تجاری ایران با شفافیت، پیش‌آگاهی و پیش‌بینی‌پذیری فاصله دارد. حال آنکه ۶ کشور عضو شورا در سیاست تجاری به یک مجموعه ابزارهای سیاستی مشترک و هماهنگ دست یافته‌اند. درواقع این کشورها در فرایند تکاملی یکپارچگی منطقه‌ای مراحل نخستین موافقتنامه تجارت ترجیحی و آزاد را گذرانده و هم‌اینک در چارچوب اتحادیه گمرکی قابل ارزیابی و دسته‌بندی است. به‌طوری‌که علاوه بر نظام تجاری هماهنگ در بین اعضای شورا، با کشورهای خارج از شورا به یک سیاست تجاری مشترک دست یافته‌اند.

همچنین آنچه از همگرایی تجارت درون منطقه‌ای اعضای شورا نتیجه می‌شود اینکه با اندازه اقتصادهای متنوع کوچک تا بزرگ با تجارت بالاتر (اقتصاد باز) شاهد توسعه روزافزون طی دوره بلندمدت در دو دهه اخیر بوده و از تمام قطب‌های بزرگ و شرکای تجاری اصلی جهانی (جهان غرب: آمریکا و اتحادیه اروپا، جنوب شرق آسیا: ژاپن و کره و اخیراً چین) و منطقه‌ای بالاترین بهره‌برداری را به‌عمل آورده‌اند. متأسفانه در این بین توسعه اقتصادی تجاری ایران در دهه ۲۰۱۰ عقب‌گرد معناداری داشته و به تجارت با منطقه محدود شده است. در این میان شکاف توسعه صادرات با سه اقتصاد بزرگ عضو شورا-عربستان سعودی، امارات و قطر- طی دوره بلندمدت بیشتر و بیشتر شده است. هرچند در ابتدای دوره عمده صادرات ایران با شرکای فرامنطقه‌ای صورت می‌گرفت و سهم صادرات ایران با اعضای شورا در سطح پایینی قرار داشت، منتهی طی دوره در بلندمدت ارزش صادرات ایران با اعضای شورا تا ۶/۹۳ برابر و سهم تا ۲/۲ برابر شدیداً روبه افزایش گذاشته است. کاهش چشمگیر سهم ایران از صادرات جهانی هم‌زمان با افزایش سهم صادرات ایران با شورا گویای آن است که حداقل طی دوره، افزایش شاخص شدت صادرات ایران با شورا نه تنها به افزایش در صادرات جهانی ایران منجر نشده، بلکه سهم ایران از صادرات جهان روبه افول گذاشته است (به‌مثابه انحراف تجارت). اصولاً توسعه صادرات درون منطقه‌ای برای هر کشور موقعی مطلوب است که به توسعه صادرات جهانی منجر شود (ایجاد تجارت)، حال آنکه خلاف آن رخ داده است.

نکته مهم‌تر اینکه از صادرات ایران به اعضای شورا، معادل ۸۳ درصد سهم امارات بوده است. ایران در صادرات عربستان رتبه ۱۹۹ و عربستان در صادرات ایران رتبه ۱۳۷ (نزدیک صفر) بوده است. این در صورتی است که در سال ۲۰۱۰ صادرات عربستان به ایران ۲۴۳ میلیون دلار و صادرات ایران به عربستان ۸۰ میلیون دلار بود. فقدان تجارت متقابل ایران و عربستان، نبود عزم و اراده سیاسی نهاد هیئت حاکمه بوده است (همان).

### ۳-۱. تحلیلی از وضعیت تجارت درون منطقه‌ای غرب آسیا در قیاس با جوامع صنعتی

پرسش این است که چرا قدرت‌های بزرگ منطقه نتوانسته‌اند یکی از ویژگی‌های اولیه اقتصاد اروپایی یعنی وابستگی اقتصادی متقابل منطقه‌ای را به دست آورند. یک پاسخ ساده می‌گوید دلیل مهمی که اجازه نداده کشورهای بزرگ منطقه وابستگی اقتصادی عمیقی داشته باشند، منابع طبیعی سرشار، به ویژه سوخت‌های فسیلی است. در حالی که محصولات نفتی بیش از ۸۵ درصد درآمدهای صادراتی عراق، بیش از ۷۰ درصد درآمدهای صادراتی عربستان و البته بیش از ۳۰ درصد درآمدهای صادراتی ایران را تشکیل می‌دهد. سهم کالای اول صادراتی در کل سبد صادرات کشورهای بزرگ اروپایی حدود ۱۵ درصد است و سبد صادراتی این کشورها طیف متنوع و گوناگونی از کالاهای تخصصی و صنعتی را دربرمی‌گیرد. به زبان ساده، کشورهای بزرگ خاورمیانه یک کالای نه‌چندان پیچیده را تولید می‌کنند که از قضا سایر کشورهای بزرگ منطقه هم از آن برخوردارند، حال آنکه کشورهای اروپایی سبد گسترده‌ای از کالاهای تخصصی و پیچیده را به بازار عرضه می‌کنند که به آسانی در کشورهای همجوار تولید و عرضه نمی‌شود.

شاید بی‌دلیل نیست که شرکای اول تجاری کشورهای اروپایی، حتی با وجود رشد خیره‌کننده چین، از داخل اتحادیه اروپاست. به عبارت دیگر، مقصد اول صادرات کشورهای بزرگ اروپا، همسایگان در اروپا هستند. برای مثال، مقاصد اول صادرات

فرانسه عبارت است از: آلمان، ایتالیا و بلژیک. مقاصد اول صادرات بریتانیا شامل آلمان، هلند و ایرلند و برای اسپانیا، شامل فرانسه، آلمان و پرتغال است. شاید تنها استثنا آلمان باشد که سه مقصد اول صادراتی آن به ترتیب آمریکا، چین و فرانسه است. اما جالب اینکه هلند و ایتالیا تنها با اختلاف ۱-۲ درصدی در رتبه‌های بعدی قرار دارند. بیش از نیمی از کالاهای صادراتی کشورهای بزرگ اروپا به همسایگان در آن منطقه صادر می‌شود که به وضوح شاهی بر وابستگی عمیق و متقابل اقتصادی این کشورها به آن منطقه است.

در مقابل، تقریباً هیچ‌یک از کشورهای بزرگ خاورمیانه شریک اصلی تجاری یکدیگر نیستند. برای مثال، شرکای اصلی عربستان، شامل چین، هند و ژاپن؛ شرکای اصلی عراق، شامل هند، چین و کره جنوبی و شرکای اصلی امارات، شامل هند، ژاپن و چین هستند.

سود سرشار تولید نفت با کمترین ریسک نسبت به تولیدات صنعتی پیشرفته و کمترین هزینه برای تبلیغات و استراتژی فروش محصول، از عوامل اصلی صنعتی نشدن کشورهای خاورمیانه است؛ چراکه باعث شده این کشورها کالای مهم و پیچیده‌ای تولید نکنند که کشورهای اطراف به آن نیاز داشته باشند و به وابستگی اقتصادی متقابل منجر شود. اینکه آیا باید جغرافیای اقتصادی منطقه را تغییرپذیر دانست و منتظر روند جدیدی بود، به عوامل بی‌شماری بستگی دارد. چیزی که امروز پیداست اینکه ترس از اتمام یا کم‌ارزش شدن این میراث بعضی از کشورها را به تکاپوی یافتن راه‌های جدید تولید ثروت انداخته است. اینکه آیا این تکاپو به صنعتی شدن و وابستگی متقابل منطقه‌ای منتهی شود یا خیر پرسشی است که پاسخ‌گویی به آن ناگزیر از انتظار کشیدن است.

جدول ۳. شرکای تجاری اصلی ایران و دو عضو اصلی شورا در سال‌های ۲۰۱۰ و ۲۰۲۲ (میلیارد دلار و درصد)

| شرح     |        | شرکای تجاری ایران <sup>۱</sup> (صادراتی و وارداتی) |       |               |               |               |              | نسبت تمرکز <sup>۴</sup> |      |
|---------|--------|----------------------------------------------------|-------|---------------|---------------|---------------|--------------|-------------------------|------|
| ایران   | صادرات | ۲۰۱۰                                               | ۱۰۸۶  | آسیا (۴۹.۴)   | اروپا (۲۲.۷)  | چین (۴.۲)     | عراق (۴.۱)   | آفریقا (۳.۵)            | ۸۰.۴ |
|         |        | ۲۰۲۲                                               | ۸۰.۹  | چین (۲۷.۷)    | آسیا (۱۶.۱)   | سایر (۱۱.۲)   | عراق (۹.۱)   | امارات (۷.۴)            | ۶۴.۱ |
|         | واردات | ۲۰۱۰                                               | ۵۵.۷  | امارات (۳۰.۰) | چین (۱۰.۴)    | آلمان (۸.۳)   | ترکیه (۴.۵)  | هند (۲.۳)               | ۵۳.۲ |
|         |        | ۲۰۲۲                                               | ۵۸.۷۳ | امارات (۳۰.۶) | چین (۲۶.۵)    | ترکیه (۱۰.۴)  | هند (۴.۶)    | آلمان (۳.۲)             | ۷۲.۱ |
| عربستان | صادرات | ۲۰۱۰                                               | ۲۵۰.۶ | امارات (۱.۶)  | چین (۱.۴)     | هند (۱.۰)     | مصر (۰.۶)    | آمریکا (۰.۵)            | ۵۶   |
|         |        | ۲۰۲۲                                               | ۴۱۱.۲ | چین (۱۶.۲)    | هند (۱۰.۲)    | ژاپن (۹.۹)    | کره (۹.۲)    | آمریکا (۵.۶)            | ۴۵.۵ |
|         | واردات | ۲۰۱۰                                               | ۱۲۸.۰ | چین (۱۳.۴)    | آمریکا (۱۲.۷) | آلمان (۷.۰)   | ژاپن (۶.۴)   | کره (۶.۰)               | ۳۹.۵ |
|         |        | ۲۰۲۲                                               | ۱۸۹.۹ | چین (۲۰.۱)    | آمریکا (۹.۲)  | امارات (۶.۳)  | هند (۵.۵)    | آلمان (۴.۲)             | ۴۱.۱ |
| امارات  | صادرات | ۲۰۱۰                                               | ۳۵۰.۱ | سایر (۲۴.۶)   | هند (۶.۷)     | عربستان (۳.۶) | عراق (۲.۷)   | آمریکا (۰.۶)            | ۳۷.۶ |
|         |        | ۲۰۲۲                                               | ۳۵۳.۸ | سایر (۲۶.۳)   | عربستان (۷.۹) | هند (۷.۲)     | عراق (۶.۱)   | آمریکا (۳.۳)            | ۷۴.۵ |
|         | واردات | ۲۰۱۰                                               | ۲۶۱.۰ | چین (۱۲.۳)    | هند (۹.۸)     | آمریکا (۹.۰)  | سایر (۵.۳)   | ژاپن (۵.۲)              | ۳۶.۲ |
|         |        | ۲۰۲۲                                               | ۳۷۳.۶ | چین (۱۸.۰)    | سایر (۱۱.۴)   | هند (۷.۳)     | آمریکا (۵.۷) | ژاپن (۳.۲)              | ۴۲.۴ |

Source: [https://www.trademap.org/Country\\_SelProductCountry\\_TS.aspx?nvpm](https://www.trademap.org/Country_SelProductCountry_TS.aspx?nvpm)

## ۳-۲. نقش و جایگاه فزاینده اقتصادهای در حال توسعه و نوظهور در تولید جهانی صنایع کارخانه‌ای

جدول ۴ سهم گروه کشورهای نوظهور و در حال توسعه<sup>۲</sup> از ارزش افزوده جهانی صنایع، شاخص عملکرد (نسبت ارزش افزوده گروه کشور به تناسب وجود اطلاعات سهم ارزش افزوده در سال ۲۰۱۹ به ۲۰۰۰ و ۲۰۱۰، ۲۰۰۰=۱۰۰۰) و (% واحد) تغییر (کاهش / افزایش) سهم ارزش افزوده این گروه کشورها را در سال ۲۰۱۹ به ۲۰۰۰ و ۲۰۱۰ در یکایک صنایع با سطوح فناوری پایین، متوسط و بالا نشان می‌دهد که نتایج حاکی است: در سال ۲۰۰۰ کشورهای صنعتی با سهم ارزش افزوده از ارزش افزوده جهانی در یکایک

۱. به دلایل تحریم‌ها، شرکای ایران به‌خصوص شرکای نخست صادراتی ایران تحت عنوان قاره آسیا درج شده که دلالت بر کشور مشخص نیست (نامشخص).

صنایع کارخانه‌ای از حد پایین ۵۷/۵ درصد (توتون و تنباکو) تا حد بالای ۹۵/۳ درصد (ابزار پزشکی، اپتیکی و دقیق) نقش مسلط و تعیین‌کننده‌ای در جهان داشته‌اند. منتهی در دو دهه گذشته تحولات جدی در جغرافیای صنایع جهان رخ داده است به‌طوری‌که در سال ۲۰۱۹ سهم کشورهای صنعتی از ارزش افزوده جهانی با حد پایین ۱۵/۳ درصد (پوشاک) تا حد بالای ۱۷/۵ درصد (سایر وسایل حمل‌ونقل) گویای جابه‌جایی عظیم و آهنگ رشد پایین این کشورها در بسیاری از صنایع در مقایسه با کشورهای نوظهور و تازه‌صنعتی است؛ به‌طوری‌که سال ۲۰۱۹ کشورهای نوظهور و تازه‌صنعتی در بسیاری صنایع از جمله پوشاک (۸۴/۷)، چرم (۸۱)، منسوجات (۷۹/۶)، فلزات اساسی (۶۴/۱)، محصولات کانی غیرفلزی (۶۲/۱) و توتون و تنباکو (۵۹/۵) با ۶۰ درصد به بالا جایگاه مسلط و تعیین‌کننده‌ای ارتقا یافته‌اند. ماهیت این صنایع اساساً با فناوری پایین، منبع‌محور و کاربر است و درواقع هنوز این کشورها در صنایع با فناوری بالا و تحقیق و توسعه‌محور، از جایگاه مسلط و تعیین‌کننده فاصله دارند. قسمت اعظم این جابه‌جایی‌ها و تغییر جغرافیای جهانی صنایع با تعدادی محدود از کشورهای نوظهور به‌ویژه چین رخ داده است.

جدول ۴. تغییر سهم اقتصادهای در حال توسعه و نوظهور از تولید جهانی صنایع با سطوح فناوری آن مقاطع سالیانه از ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۹ (درصد)

| شرح صنایع کارخانه‌ای کد ISIC - سطوح فناوری | ۲۰۰۰ | ۲۰۰۵ | ۲۰۱۰ | ۲۰۱۵ | ۲۰۱۹ | شاخص عملکرد (رتبه) |
|--------------------------------------------|------|------|------|------|------|--------------------|
| غذا                                        | ۲۶.۰ | ۳۰.۵ | ۴۱.۵ | ۴۷.۱ | ۴۹.۱ | (۱۲) ۱۴۵.۳         |
| آشامیدنی                                   |      |      | ۴۲.۴ | ۴۶.۲ | ۴۹.۲ | (۲۳) ۱۱۳.۴         |
| توتون و تنباکو                             | ۴۲.۵ | ۵۱.۷ | ۵۰.۱ | ۵۸.۰ | ۵۹.۵ | (۱۳) ۱۴۲.۰         |
| منسوجات                                    | ۳۷.۲ | ۵۰.۳ | ۷۰.۴ | ۷۷.۲ | ۷۹.۶ | (۲) ۳۰۷.۷          |
| پوشاک                                      | ۳۵.۰ | ۵۳.۳ | ۷۳.۴ | ۸۱.۳ | ۸۴.۷ | (۱) ۴۲۵.۵          |
| چرم و ساخت کیف و چمدان                     | ۴۱.۶ | ۵۳.۴ | ۷۱.۰ | ۷۸.۳ | ۸۱.۰ | (۳) ۳۰۷.۷          |
| چوب و محصولات چوبی                         | ۱۶.۴ | ۱۹.۴ | ۳۲.۲ | ۳۹.۱ | ۴۰.۵ | (۱۴) ۱۴۰.۴         |
| کاغذ و محصولات کاغذی                       | ۱۸.۸ | ۲۵.۶ | ۲۹.۴ | ۳۴.۷ | ۳۷.۰ | (۱۸) ۱۲۸.۹         |
| چاپ و تکثیر و انتشار                       | ۹.۷  | ۱۲.۷ | ۲۳.۵ | ۳۰.۵ | ۳۴.۹ | (۱۵) ۱۳۸.۷         |
| زغال کک و پالایشگاه‌های نفت                | ۳۱.۹ | ۳۳.۶ | ۵۲.۹ | ۵۴.۹ | ۵۴.۳ | (۹) ۱۴۹.۰          |
| مواد و محصولات شیمیایی                     | ۱۹.۳ | ۲۴.۰ | ۳۶.۷ | ۴۴.۷ | ۴۶.۶ | (۷) ۱۵۱.۱          |
| شیمیایی دارویی و غیره                      |      |      | ۲۲.۹ | ۳۰.۳ | ۳۵.۶ | (۲۱) ۱۱۹.۶         |

| شرح صنایع کارخانه‌ای کد ISIC - سطوح فناوری | ۲۰۰۰  | ۲۰۰۵ | ۲۰۱۰ | ۲۰۱۵ | ۲۰۱۹ | شاخص عملکرد (رتبه) |
|--------------------------------------------|-------|------|------|------|------|--------------------|
| محصولات لاستیکی و پلاستیکی                 | ۱۴.۷  | ۲۰.۲ | ۳۴.۰ | ۳۹.۶ | ۴۱.۷ | ۱۴۶.۴ (۱۱)         |
| محصولات کانی غیرفلزی                       | ۲۴.۶  | ۳۲.۱ | ۵۱.۲ | ۵۹.۴ | ۶۲.۱ | ۱۹.۸ (۵)           |
| فلزات اساسی                                | ۲۶.۸  | ۴۰.۵ | ۵۳.۰ | ۶۰.۴ | ۶۴.۱ | ۲۰۴.۱ (۴)          |
| محصولات فلزی فابریکی                       | ۱۰.۲  | ۱۵.۱ | ۲۳.۳ | ۲۹.۵ | ۳۱.۹ | ۱۳۱.۹ (۱۷)         |
| کامپیوتر، الکترونیک و اپتیک                | -۲۶   |      | ۳۲.۳ | ۴۰.۵ | ۴۶.۰ | ۱۲۵.۳ (۱۹)         |
| تجهیزات الکتریکی                           | -۲۷   |      | ۴۳.۱ | ۵۲.۸ | ۵۸.۸ | ۱۳۸.۱ (۱۶)         |
| ماشین‌آلات و تجهیزات                       | ۲۸-۲۹ | ۱۰.۴ | ۱۶.۹ | ۳۲.۱ | ۴۲.۸ | ۱۵۶.۷ (۶)          |
| ماشین‌آلات اداری و محاسباتی                | ۳۰    | ۱۵.۴ | ۲۶.۵ |      |      | ۱۱۵.۱ (۲۲)         |
| ماشین‌آلات مولد و انتقال برق               | ۳۱    | ۱۴.۰ | ۲۳.۰ |      |      | ۱۱۱.۷ (۲۴)         |
| رادیو، تلویزیون و وسایل ارتباطی            | ۳۲    | ۱۴.۴ | ۱۹.۹ |      |      | ۱۰۶.۸ (۲۵)         |
| ابزار پزشکی، اپتیک و دقیق                  | ۳۳    | ۴.۷  | ۷.۵  |      |      | ۱۰۳.۰ (۲۶)         |
| وسایل نقلیه موتوری                         | ۲۹-۳۴ | ۱۵.۹ | ۲۰.۶ | ۳۵.۰ | ۴۳.۸ | ۱۴۹.۷ (۸)          |
| سایر وسایل حمل و نقل                       | ۳۰-۳۵ | ۱۰.۷ | ۱۶.۱ | ۲۲.۹ | ۲۸.۵ | ۱۲۴.۸ (۲۰)         |
| مبلمان (و طبقه‌بندی نشده)                  | ۳۱-۳۶ | ۱۴.۰ | ۲۰.۲ | ۳۲.۰ | ۴۱.۴ | ۱۴۶.۸ (۱۰)         |
| سایر محصولات کارخانه‌ای                    | -۳۲   |      | ۴۱.۳ | ۳۴.۴ | ۳۵.۹ | ۹۱.۶ (۲۷)          |

مأخذ: نتایج تحقیق بر مبنای داده‌های آماری یونیدو (۲۰۰۹-۲۰۲۱).<sup>۱</sup>

### ۳-۳. تحولات ساختار رقابت در تولید جهانی صنایع کارخانه‌ای

از مطالعه تطبیقی ساختار رقابت در تولید جهانی صنایع کارخانه‌ای (آیسیک ۲ رقمی، نسخه ۳ برای دهه نخست ۲۰۰۰ و نسخه ۴ برای دهه ۲۰۱۰) در مقاطع سالیانه منتخب از ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۹ مطابق جدول ۵ نتیجه می‌شود که:

۱. در سال ۲۰۰۰، رقابتی‌ترین ساختار تولید جهانی از آن منسوجات (معکوس شاخص هرفیندال عدد ۱۵/۵) بوده و تولید جهانی منسوجات تا ۱۶ کشور به‌طور یکنواخت توزیع شده بود. هفت صنعتی که در مقطع مورد نظر از ساختار تولید جهانی رقابتی‌تری برخوردار است می‌توان محصولات کانی غیرفلزی (۱۴/۹)، چرم (۱۴/۹)، غذا (۱۳/۷)، پوشاک (۱۲/۷)، محصولات لاستیک و پلاستیک (۱۱/۸)، محصولات شیمیایی (۱۰/۸) و فلزات اساسی (۱۰/۴) را برشمرد. درواقع

1. United Nations Industrial Development Organization (UNIDO)

ساختار تولید جهانی این صنایع در بیش از ۱۰ کشور به‌طور یکنواخت توزیع شده بود. در مقابل، در سال ۲۰۰۰ انحصاری‌ترین ساختار تولید جهانی از آن صنعت وسایل نقلیه موتوری (۶/۶) بود. در این سال، هفت صنعتی که ساختار تولید جهانی انحصاری‌تری داشتند، به‌ترتیب عبارت بود از: مبلمان (۷/۱)، چاپ و انتشار (۷/۳)، چوب و محصولات چوبی (۸/۰)، سایر وسایل حمل‌ونقل (۸/۲)، ماشین‌آلات مولد و انتقال برق (۸/۴)، ماشین‌آلات و تجهیزات (۸/۶)، کاغذ و محصولات کاغذی (۹/۳) و کک و پالایشگاه‌های نفت (۹/۳).

۲. همچنین در سال ۲۰۱۹، رقابتی‌ترین ساختار تولید جهانی از آن صنعت آشامیدنی (معکوس شاخص هرفیندال عدد ۱۵/۱) بود. درواقع تولید جهانی این صنعت در بین ۱۵ کشور به‌طور یکنواخت توزیع شده است. چهار صنعت بعدی که ساختار تولید جهانی رقابتی‌تری دارد به‌ترتیب: کک و پالایشگاه‌ها (۱۱/۰۸)، غذا (۱۰/۷)، فلزی فابریکی (۹/۲)، شیمیایی دارویی (۹/۲). در مقابل (در همین سال ۲۰۱۹)، انحصاری‌ترین ساختار تولید جهانی از آن چرم و محصولات چرمی (۳/۱۲) بود. همچنین پنج صنعت بعدی که ساختار تولید جهانی انحصاری‌تری دارد به‌ترتیب: منسوجات (۳/۸)، وسایل الکتریکی (۳/۷)، پوشاک (۳/۸۳)، فلزات اساسی (۴/۵) و اپتیک و الکترونیک (۴/۹) بوده است.

۳. مطالعه تحولات و تغییر ساختار تولید جهانی صنایع مورد مطالعه طی دو مقطع سالیانه ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۹، حاکی از آن است که از ۲۲ صنعت، ۱۷ صنعت انحصاری‌تر و تنها پنج صنعت رقابتی‌تر شده است. در این بین دستکم پنج صنعت طی دوره شدیداً انحصاری‌تر شده است. بیشترین تغییرات در راستای رقابتی‌تر شدن ساختار تولید جهانی صنایع در دو مقطع سالیانه ۲۰۰۰ و ۲۰۱۹ به‌ترتیب از آن سایر صنایع، وسایل نقلیه موتوری، چاپ و نشر، مبلمان، کک و پالایشگاه‌ها بوده است. در مقابل، بیشترین تغییرات در راستای انحصاری‌تر شدن ساختار تولید جهانی از آن چرم ۱۴/۹ به ۳/۱، وسایل الکتریکی از ۱۰ به ۳/۷، منسوجات از ۱۵/۵ به ۳/۸، پوشاک از ۱۲/۷ به ۳/۸ و فلزات اساسی از

۱۰/۴ به ۴/۵ است. قسمت اعظم این تغییر ساختار تولید جهانی، جابه‌جایی‌ها و تغییر جغرافیای جهانی صنایع کارخانه‌ای به نقش چین در تولید جهانی بسیاری از صنایع برمی‌گردد.

۴. جمع‌بندی تغییرات ساختار تولید جهانی ۲۲ صنعت کارخانه‌ای گویای آن است که طی دو مقطع سالیانه ۲۰۰۰ و ۲۰۱۹ با حضور مؤثر و روزافزون چین در تولید جهانی صنایع، ساختار تولید جهانی بسیاری از صنایع به‌خصوص چرم، منسوجات، الکتریکی، پوشاک و فلزات اساسی انحصاری‌تر شده است. در مقابل تنها پنج صنعت از ۲۲ صنعت مدنظر با افزایش رقابت در ساختار تولید جهانی مواجه بوده است که البته تغییرات رقابتی معناداری را شاهد نبوده است.

۵. بی‌تردید هرچه ساختار تولید انحصاری‌تر، امکان ورود تولیدکنندگان تازه‌وارد سخت‌تر خواهد بود و در مقابل هرچه ساختار تولید رقابتی‌تر باشد امکان نفوذ و دسترسی به تولیدکنندگان تازه‌وارد سهل‌تر می‌شود. نظر به اینکه ساختار تولید جهانی طیف بزرگی از صنایع در بلندمدت انحصاری‌تر شده، امکان ورود کشورهای تولیدکننده جدید سخت‌تر خواهد بود. بنابراین رقابتی‌تر شدن ساختار یک فرصت و انحصاری‌تر شدن ساختار یک تهدید و چالش برای ورود ایران محسوب می‌شود.

امکان‌سنجی توسعه همکاری و تجارت ایران با کشورهای شورای همکاری خلیج فارس... ————— ۱۵۷

## جدول ۵. تغییرات ساختار تولید جهانی صنایع (رقابتی‌ترین و انحصاری‌ترین صنایع در دو سال

۲۰۰۰ و ۲۰۱۹)

| ساختار تولید جهانی صنایع در سال ۲۰۱۹ (به‌ترتیب از رقابت به انحصار)                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   | ساختار تولید جهانی صنایع در سال ۲۰۰۰ (به‌ترتیب از رقابت به انحصار)                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                       |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <ol style="list-style-type: none"> <li>۱. آشامیدنی (۱۵.۱)</li> <li>۲. کک و پالایشگاه‌ها (۱۱.۰۸)</li> <li>۳. صنعت غذا (۱۰.۷)</li> <li>۴. فلزی فابریکی (۹.۲)</li> <li>۵. دارویی شیمیایی (۹.۲)</li> <li>۶. لاستیک و پلاستیک (۸.۷)</li> <li>۷. کاغذی (۸.۶۴)</li> <li>۸. مبلمان (۸.۶۳)</li> <li>۹. چاپ (۸.۶۲)</li> <li>۱۰. چوبی (۷.۷۹)</li> <li>۱۱. نقلیه موتوری (۷.۷۷)</li> <li>۱۲. شیمیایی (۷.۶)</li> <li>۱۳. سایر صنایع (۶.۳۴)</li> <li>۱۴. ماشین‌آلات و تجهیزات (۶.۱)</li> <li>۱۵. سایر وسایل حمل‌ونقل (۶.۰۴)</li> <li>۱۶. کانی غیرفلزی (۵.۵)</li> <li>۱۷. اپتیک و الکترونیک (۴.۹)</li> <li>۱۸. فلزات اساسی (۴.۵)</li> <li>۱۹. پوشاک (۳.۸۳)</li> <li>۲۰. الکتریکی (۳.۷)</li> <li>۲۱. منسوجات (۳.۸)</li> <li>۲۲. چرم (۳.۱۲)</li> </ol> | <ol style="list-style-type: none"> <li>۱. منسوجات (۱۵.۵)</li> <li>۲. محصولات کانی غیرفلزی (۱۴.۹)</li> <li>۳. چرم (۱۴.۹)</li> <li>۴. صنعت غذا (۱۳.۷)</li> <li>۵. پوشاک (۱۲.۷)</li> <li>۶. محصولات لاستیک و پلاستیک (۱۱.۸)</li> <li>۷. مواد و محصولات شیمیایی (۱۰.۸)</li> <li>۸. فلزات اساسی (۱۰.۴)</li> <li>۹. محصولات فلزی فابریکی (۹.۹)</li> <li>۱۰. زغال کک و پالایشگاه‌های نفت (۹.۳)</li> <li>۱۱. کاغذ و محصولات کاغذی (۹.۳)</li> <li>۱۲. ماشین‌آلات و تجهیزات (۸.۶)</li> <li>۱۳. ماشین‌آلات مولد و انتقال برق (۸.۴)</li> <li>۱۴. سایر وسایل حمل‌ونقل (۸.۲)</li> <li>۱۵. چوب و محصولات چوبی (۸.۰)</li> <li>۱۶. چاپ و انتشار (۷.۳)</li> <li>۱۷. مبلمان (۷.۱)</li> <li>۱۸. وسایل نقلیه موتوری، تریلر و نیم‌تریلر (۶.۶)</li> </ol>                                                                                                                                                                                       |
| صنایع کارخانه‌ای با افزایش رقابت (۵ صنعت)                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            | صنایع کارخانه‌ای با افزایش انحصار (۱۷ صنعت)                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              |
| <ol style="list-style-type: none"> <li>۱. سایر صنایع از ۵.۷۰ به ۶.۳۴</li> <li>۲. وسایل نقلیه موتوری از ۶.۶۲ به ۷.۷۷</li> <li>۳. چاپ و نشر از ۷.۲۹ به ۸.۶۲</li> <li>۴. مبلمان از ۷.۰۶ به ۸.۶۳</li> <li>۵. کک و پالایشگاه‌ها از ۹.۲۹ به ۱۱.۰۸</li> </ol>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               | <ol style="list-style-type: none"> <li>۱. چرم از ۱۴.۸۸ به ۳.۱۲ (شدیداً انحصاری)</li> <li>۲. وسایل الکتریکی از ۹.۹۹ به ۳.۷۰ (شدیداً انحصاری)</li> <li>۳. منسوجات از ۱۵.۴۷ به ۳.۸ (شدیداً انحصاری)</li> <li>۴. پوشاک از ۱۲.۶۷ به ۳.۸۳ (شدیداً انحصاری)</li> <li>۵. فلزات اساسی از ۱۰.۳۶ به ۴.۴۷ (شدیداً انحصاری)</li> <li>۶. محصولات اپتیک الکترونیک کامپیوتر از ۵.۶۵ به ۴.۹۲</li> <li>۷. کانی غیرفلزی از ۱۴.۹ به ۵.۵۲</li> <li>۸. سایر وسایل حمل‌ونقل از ۸.۱۸ به ۶.۰۴</li> <li>۹. ماشین‌آلات و تجهیزات از ۸.۵۸ به ۶.۱۰</li> <li>۱۰. محصولات شیمیایی از ۱.۸۳ به ۷.۶۰</li> <li>۱۱. محصولات چوبی از ۷.۹۸ به ۷.۷۹</li> <li>۱۲. محصولات کاغذی از ۹.۲۷ به ۸.۶۴</li> <li>۱۳. لاستیک و پلاستیک از ۱۱.۷۹ به ۸.۷۰</li> <li>۱۴. دارویی شیمیایی از ۹.۵۲ به ۹.۱۸</li> <li>۱۵. فلزی فابریکی از ۹.۸۷ به ۹.۱۹</li> <li>۱۶. صنعت غذا از ۱۳.۷ به ۱۰.۷ (ساختار رقابتی)</li> <li>۱۷. صنعت آشامیدنی از ۱۶.۷ به ۱۵.۱ (ساختار رقابتی)</li> </ol> |

توجه: اعداد داخل پرانتز، تعداد کشورها، معکوس شاخص هرفیندال.

مأخذ: یافته‌های تحقیق.

#### ۳-۴. شناسایی زمینه‌های همکاری سرمایه‌گذاری و توسعه تجارت صنایع ایران با کشورهای عضو شورا

در جدول ۶ جایگاه (سهم، رتبه و شاخص عملکرد) کشورهای عضو شورای همکاری خلیج فارس در ارزش افزوده صنایع کارخانه‌ای اقتصادهای در حال توسعه و صنعتی نوظهور (ماتریس ۲۲ صنعت - ایران و سه عضو منتخب شورا) مطابق جدیدترین سالنامه بین‌المللی آمارهای صنعتی سازمان توسعه صنعتی ملل متحد درج شده است. نظر به اینکه از ۶ عضو شورا سه کشور کویت، قطر و بحرین در تولید جهانی هیچ‌کدام از صنایع کارخانه‌ای حضور معناداری نداشتند<sup>۱</sup>، در جدول نیامده‌اند. در جدول ابتدا سهم این کشورها در ارزش افزوده صنایع در بین اقتصادهای صنعتی نوظهور آورده شده است و به این ترتیب به تناسب سهم، رتبه آن کشورها مشخص است. بر مبنای سهم از ارزش افزوده اقتصادهای در حال توسعه و صنعتی نوظهور، این کشورها در چهار طیف با بیش از ۱۰ درصد (سهم بالا و جایگاه نخست)، ۵ تا ۱۰ درصد (سهم متوسط)، ۱ تا ۵ درصد (سهم پایین) و کمتر از ۱ درصد (سهم نازل و ناچیز) متمایز شده است. دوم، شاخص عملکرد (سال پایه ۲۰۱۵ = ۱۰۰) سهم کشورها طی دوره مطالعه، کشورها در چهار طیف با شاخص عملکرد بیش از ۱۱۵ (عملکرد بالا؛ پررونق)، ۱۰۵ تا ۱۱۵ (عملکرد متوسط؛ رونق)، ۹۵ تا ۱۰۵ (شاخص عملکرد بدون تغییر) و کمتر از ۹۵ (شاخص عملکرد پایین و روبه کاهش؛ افول) دسته‌بندی شده است.

گفتنی است سهم ارزش افزوده تولید صنایع برای تمامی کشورهای مورد مطالعه، نسبت به اقتصادهای در حال توسعه و صنعتی نوظهور مورد مقایسه قرار گرفته است. با دقت در جدول (ماتریس ۲۲ صنعت - پنج عضو شورا) می‌توان خاطرنشان کرد که: ۱. از اعضای شورا، عربستان در ۱۶ صنعت از ۲۲ صنعت، جایگاه مؤثری دارد. عربستان در ارزش افزوده ۱۶ صنعت از ۲۲ صنعت مورد مطالعه از جمله در صنایع با

۱. نظر به اینکه این شاخص‌ها براساس روندهای جهانی استخراج، پردازش و محاسبه شده است صرفاً تصویری کلی از عملکرد بلندمدت صنایع کارخانه‌ای کشورهای عضو شورا (ماتریس صنعت - کشور) و ساختار رقابتی ارائه می‌کند که ممکن است در سطح منطقه به اعتبار دیگر شرایط به نتایج دقیقاً مدنظر این مطالعه دست نیافته باشد.

فناوری پایین، کاربر و منبع محور حضور مؤثر و توأمان در بین کشورهای در حال توسعه و صنعتی نوظهور پیشگام بوده است. از دو معیار سهم ارزش افزوده و شاخص عملکرد طی دوره، عربستان در ۱۶ صنعت از ۲۲ صنعت با سهم نسبتاً بالا در ارزش افزوده و شاخص عملکرد تا متوسط به بالا (پروونق) را طی دوره تجربه کرده است.

۲. عربستان در ۱۶ صنعت کارخانه‌ای به ترتیب اهمیت جایگاه شامل شیمیایی (۱۲/۷ و ۲)، پالایشگاه‌ها (۸/۷ و ۴)، مبلمان (۶/۴ و ۴)، کاغذ (۵/۹ و ۶)، فلزی فابریکی (۵/۹ و ۶)، وسایل الکتریکی (۵/۱ و ۷)، چاپ و نشر (۴/۳ و ۸)، کانی غیرفلزی (۴/۱ و ۷)، چوب (۴/۱ و ۸)، لاستیک و پلاستیک (۳/۱ و ۹)، فلزات اساسی (۲/۷ و ۱۰)، غذا (۲/۵ و ۱۰)، ماشین‌آلات و تجهیزات (۲/۲ و ۱۱)، آشامیدنی (۱/۷ و ۱۳)، منسوجات (۱/۷ و ۱۲) و پوشاک (۱/۷ و ۱۲) سهم و رتبه مناسبی را احراز کرده است.

۳. عربستان سعودی در ۸ صنعت از ۱۶ صنعت پیش‌گفته شامل پالایشگاه‌ها (۱۱۰)، چاپ و نشر (۱۱۰)، لاستیک و پلاستیک (۱۰۷)، کاغذ (۱۰۴)، وسایل الکتریکی (۱۰۴)، فلزی فابریکی (۱۰۳)، شیمیایی (۱۰۲) و مبلمان (۱۰۲) با شاخص عملکرد بالای ۱۰۰، رو به رونق بوده و توانسته جایگاه آن را در تولید جهانی رو به بهبود گذارد. غیر از عربستان، هیچ‌کدام از کشورهای عضو شورا حضور مؤثر و بازیگر کلیدی، نه فقط در بین اقتصادهای نوظهور، بلکه در بین اعضای شورا حضور نداشته است.

۴. صنعت مورد مطالعه برای ایران و شورا را می‌توان دستکم در دو گروه دسته‌بندی کرد:

#### **الف) گروه صنایع رقیب با ایران:** طیف صنایع که ایران و شورا با محوریت

عربستان حضور مؤثرتری در تولید جهانی دارند. از جمله این صنایع می‌توان پالایشگاه‌ها، شیمیایی، لاستیک و پلاستیک، فلزات اساسی، فلزی فابریکی، وسایل الکتریکی و مبلمان اشاره کرد. در این طیف صنایع امکان توسعه همکاری و زمینه‌های سرمایه‌گذاری مشترک صنعتی فی‌مابین ایران و شورا با محوریت عربستان سعودی موضوعیت دارد.

#### **ب) گروه صنایع تکمیل‌کننده تجارت:** طیف صنایع کارخانه‌ای که ایران در

مقایسه با کشورهای عضو شورا با محوریت عربستان سعودی حضور مؤثرتری در تولید جهانی دارند. علاوه بر طیفی از صنایع پیش گفته، همچنین صنایع دارویی و شیمیایی، چرم و کیف و کفش، وسایل نقلیه موتوری و سایر وسایل حمل و نقل را می توان برشمرد. در این طیف صنایع امکان توسعه تجارت درون منطقه ای ایران با کشورهای عضو شورا با محوریت عربستان موضوعیت دارد.

۵. هم اینک از طیف صنایع بیست و دو گانه و سه کشور عضو شورا، عربستان از جنبه ظرفیت ها، امکانات، تنوع و گستره تولیدات صنایع برای توسعه همکاری و تجارت در اولویت نخست با ایران قرار می گیرد و صنایعی شامل صنعت غذا، آشامیدنی، منسوجات، پوشاک، چوب، کاغذ، چاپ و نشر، پالایشگاه ها، شیمیایی، لاستیک و پلاستیک، کانی غیر فلزی، فلزات اساسی، فلزی فابریکی، وسایل الکتریکی، ماشین آلات و تجهیزات، و مبلمان بیشترین زمینه توسعه همکاری و تجارت را با ایران داراست.

جدول ۶. امکان توسعه همکاری و تجارت ایران و شورا (ماتریس ۲۲ صنعت - سه عضو منتخب شورا و ایران)

| شرح           | سال                       | عمان |     | ایران           |       | امارات          |       | عربستان |     | امکان توسعه ایران با<br>اعضای شورا |                      |
|---------------|---------------------------|------|-----|-----------------|-------|-----------------|-------|---------|-----|------------------------------------|----------------------|
|               |                           | رتبه | سهم | رتبه            | سهم   | رتبه            | سهم   | رتبه    | سهم | تجارت                              | همکاری               |
| (۰۱) غذا      | ۲۰۱۰                      |      |     | ۱۶              | ۱۶    |                 |       |         |     | با تمام کشورها                     | با محوریت<br>عربستان |
|               | ۲۰۱۵                      |      |     | ۱۶              | ۱۶    |                 | ..    | ۲۶      | ۱۱  |                                    |                      |
|               | ۲۰۱۹                      |      |     | ۱۶              | ۱۶    |                 | ..    | ۲۵      | ۱۰  |                                    |                      |
|               | شاخص عملکرد<br>۲۰۱۵=۱۰۰   |      |     |                 | ۱۰۰   |                 | ..    | ۹۶      |     |                                    |                      |
|               | حضور(نقش)/ مزیت<br>(تخصص) |      |     | پایین/ بی تغییر | ناچیز | پایین/ کاهش     |       |         |     |                                    |                      |
| (۰۲) آشامیدنی | ۲۰۱۰                      |      |     | ۱۸              | ۱۶    |                 |       |         |     | با تمام کشورها                     | با محوریت<br>عربستان |
|               | ۲۰۱۵                      |      |     | ۱۴              | ۱۶    |                 | ..    | ۱۷      | ۱۲  |                                    |                      |
|               | ۲۰۱۹                      |      |     | ۱۵              | ۱۶    |                 | ..    | ۱۷      | ۱۳  |                                    |                      |
|               | شاخص عملکرد<br>۲۰۱۵=۱۰۰   |      |     |                 | ۱۰۷   |                 | ناچیز | ۱۰۰     |     |                                    |                      |
|               | حضور(نقش)/ مزیت<br>(تخصص) |      |     | پایین/ بهبود    | ناچیز | پایین/ بی تغییر |       |         |     |                                    |                      |

امکان‌سنجی توسعه همکاری و تجارت ایران با کشورهای شورای همکاری خلیج فارس... ————— ۱۶۱

| امکان توسعه ایران با<br>اعضای شورا |                      | عربستان          |     | امارات |     | ایران         |     | عمان |     | سال  | شرح                         |
|------------------------------------|----------------------|------------------|-----|--------|-----|---------------|-----|------|-----|------|-----------------------------|
| تجارت                              | همکاری               | رتبه             | سهم | رتبه   | سهم | رتبه          | سهم | رتبه | سهم |      |                             |
| با تمام کشورها                     | با محوریت<br>عربستان |                  |     |        |     | ۱۱            | ۱.۸ |      |     | ۲۰۱۰ | (۰۳) منسوجات                |
|                                    |                      | ۱۲               | ۱.۸ |        | ..  | ۱۳            | ۱.۴ |      |     | ۲۰۱۵ |                             |
|                                    |                      | ۱۲               | ۱.۷ |        | ..  | ۱۳            | ۱.۶ |      |     | ۲۰۱۹ |                             |
|                                    |                      |                  | ۹۴  |        | ..  |               | ۱۱۴ |      |     |      | شاخص عملکرد<br>۲۰۱۵=۱۰۰     |
|                                    |                      | پایین / کاهش     |     | ناچیز  |     | پایین / بهبود |     |      |     |      | حضور (نقش) / مزیت<br>(تخصص) |
| با تمام کشورها                     | با محوریت<br>عربستان |                  |     |        |     | ۱۶            | ۱.۳ |      |     | ۲۰۱۰ | (۰۴) پوشاک                  |
|                                    |                      | ۱۲               | ۱.۹ |        | ..  | ۱۶            | ۱.۴ |      |     | ۲۰۱۵ |                             |
|                                    |                      | ۱۲               | ۱.۷ |        | ..  | ۱۶            | ۱.۳ |      |     | ۲۰۱۹ |                             |
|                                    |                      |                  | ۸۹  |        | ..  |               | ۹۳  |      |     |      | شاخص عملکرد<br>۲۰۱۵=۱۰۰     |
|                                    |                      | پایین / کاهش     |     | ناچیز  |     | پایین / کاهش  |     |      |     |      | حضور (نقش) / مزیت<br>(تخصص) |
| با تمام کشورها                     | -                    |                  |     |        |     | ۱۶            | ۱.۰ |      |     | ۲۰۱۰ | (۰۵) چرم و<br>کیف و کفش     |
|                                    |                      |                  | ..  |        | ..  | ۱۶            | ۱.۰ |      |     | ۲۰۱۵ |                             |
|                                    |                      |                  | ..  |        | ..  | ۱۶            | ۰.۹ |      |     | ۲۰۱۹ |                             |
|                                    |                      |                  | ..  |        | ..  |               | ۹۰  |      |     |      | شاخص عملکرد<br>۲۰۱۵=۱۰۰     |
|                                    |                      | ناچیز            |     | ناچیز  |     | پایین / کاهش  |     |      |     |      | حضور (نقش) / مزیت<br>(تخصص) |
| با تمام کشورها                     | با محوریت<br>عربستان |                  |     |        |     | ۱۵            | ۱.۵ |      |     | ۲۰۱۰ | (۰۶) چوبی                   |
|                                    |                      | ۸                | ۴.۱ |        | ..  | ۱۵            | ۱.۵ |      |     | ۲۰۱۵ |                             |
|                                    |                      | ۸                | ۴.۱ |        | ..  | ۱۴            | ۱.۷ |      |     | ۲۰۱۹ |                             |
|                                    |                      |                  | ۱۰۰ |        | ..  |               | ۱۱۳ |      |     |      | شاخص عملکرد<br>۲۰۱۵=۱۰۰     |
|                                    |                      | پایین / بی‌تغییر |     | ناچیز  |     | پایین / بهبود |     |      |     |      | حضور (نقش) / مزیت<br>(تخصص) |
| با تمام کشورها                     | با محوریت<br>عربستان |                  |     |        |     | ۱۶            | ۱.۱ |      |     | ۲۰۱۰ | (۰۷) کاغذی                  |
|                                    |                      | ۷                | ۵.۷ |        | ..  | ۱۶            | ۱.۵ |      |     | ۲۰۱۵ |                             |
|                                    |                      | ۶                | ۵.۹ |        | ..  | ۱۴            | ۱.۷ |      |     | ۲۰۱۹ |                             |
|                                    |                      |                  | ۱۰۴ |        | ..  |               | ۱۱۳ |      |     |      | شاخص عملکرد<br>۲۰۱۵=۱۰۰     |
|                                    |                      | متوسط / بهبود    |     | ناچیز  |     | پایین / بهبود |     |      |     |      | حضور (نقش) / مزیت<br>(تخصص) |

| امکان توسعه ایران با<br>اعضای شورا |                                | عربستان      |      | امارات |     | ایران                  |     | عمان |     | سال  | شرح                                |
|------------------------------------|--------------------------------|--------------|------|--------|-----|------------------------|-----|------|-----|------|------------------------------------|
| تجارت                              | همکاری                         | رتبه         | سهم  | رتبه   | سهم | رتبه                   | سهم | رتبه | سهم |      |                                    |
| با تمام کشورها                     | با محوریت<br>عربستان           |              |      |        |     | ۱۶                     | ۱.۲ |      |     | ۲۰۱۰ | (۰۸) چاپ و<br>نشر                  |
|                                    |                                | ۹            | ۳.۹  |        | ..  | ۱۶                     | ۱.۶ |      |     | ۲۰۱۵ |                                    |
|                                    |                                | ۸            | ۴.۳  |        | ..  | ۱۶                     | ۱.۹ |      |     | ۲۰۱۹ |                                    |
|                                    |                                |              | ۱۱۰  |        | ..  |                        | ۱۱۹ |      |     |      | شاخص عملکرد<br>۲۰۱۵=۱۰۰            |
|                                    |                                | پایین/ بهبود |      | ناچیز  |     | پایین/ بهبود           |     |      |     |      | حضور (نقش)/ مزیت<br>(تخصص)         |
| با تمام کشورها                     | با محوریت<br>عربستان و<br>عمان |              |      |        |     | ۹                      | ۲.۷ |      |     | ۲۰۱۰ | (۰۹) زغال کک<br>و پالایشگاهها      |
|                                    |                                | ۴            | ۷.۹  |        | ..  | ۱۲                     | ۱.۶ | ۱۶   | ۱.۳ | ۲۰۱۵ |                                    |
|                                    |                                | ۴            | ۸.۷  |        | ..  | ۱۰                     | ۲.۰ | ۱۱   | ۱.۸ | ۲۰۱۹ |                                    |
|                                    |                                |              | ۱۱۰  |        | ..  |                        | ۱۲۵ |      |     |      | شاخص عملکرد<br>۲۰۱۵=۱۰۰            |
|                                    |                                | متوسط/ بهبود |      | ناچیز  |     | پایین/ بهبود           |     |      |     |      | حضور (نقش)/ مزیت<br>(تخصص)         |
| با تمام کشورها                     | با محوریت<br>عربستان           |              |      |        |     | ۱۱                     | ۲.۳ |      |     | ۲۰۱۰ | (۱۰) محصولات<br>شیمیایی            |
|                                    |                                | ۲            | ۱۲.۵ |        | ..  | ۶                      | ۶.۰ |      |     | ۲۰۱۵ |                                    |
|                                    |                                | ۲            | ۱۲.۷ |        | ..  | ۵                      | ۶.۸ |      |     | ۲۰۱۹ |                                    |
|                                    |                                |              | ۱۰۲  |        | ..  |                        | ۱۱۳ |      |     |      | شاخص عملکرد<br>۲۰۱۵=۱۰۰            |
|                                    |                                | بالا/ بهبود  |      | ناچیز  |     | نسبتاً مناسب/<br>بهبود |     |      |     |      | حضور (نقش)/ مزیت<br>(تخصص)         |
| با تمام کشورها                     | -                              |              |      |        |     | ۵                      | ۸.۴ |      |     | ۲۰۱۰ | (۱۱) دارویی و<br>شیمیایی<br>دارویی |
|                                    |                                |              | ..   |        | ..  | ۷                      | ۲.۹ |      |     | ۲۰۱۵ |                                    |
|                                    |                                |              | ..   |        | ..  | ۷                      | ۲.۶ |      |     | ۲۰۱۹ |                                    |
|                                    |                                |              | ..   |        | ..  |                        | ۹۰  |      |     |      | شاخص عملکرد<br>۲۰۱۵=۱۰۰            |
|                                    |                                | ناچیز        |      | ناچیز  |     | پایین/ کاهش            |     |      |     |      | حضور (نقش)/ مزیت<br>(تخصص)         |
| با تمام کشورها                     | با محوریت<br>عربستان           |              |      |        |     | ۱۴                     | ۱.۴ |      |     | ۲۰۱۰ | (۱۲) لاستیک<br>و پلاستیک           |
|                                    |                                | ۹            | ۲.۹  |        | ..  | ۱۳                     | ۱.۵ |      |     | ۲۰۱۵ |                                    |
|                                    |                                | ۹            | ۳.۱  |        | ..  | ۱۱                     | ۱.۸ |      |     | ۲۰۱۹ |                                    |
|                                    |                                |              | ۱۰۷  |        | ..  |                        | ۱۲۰ |      |     |      | شاخص عملکرد<br>۲۰۱۵=۱۰۰            |
|                                    |                                | پایین/ بهبود |      | ناچیز  |     | پایین/ بهبود           |     |      |     |      | حضور (نقش)/<br>مزیت (تخصص)         |

امکان‌سنجی توسعه همکاری و تجارت ایران با کشورهای شورای همکاری خلیج فارس... ————— ۱۶۳

| امکان توسعه ایران با<br>اعضای شورا |                      | عربستان      |     | امارات |     | ایران                  |     | عمان |     | سال                        | شرح                                    |
|------------------------------------|----------------------|--------------|-----|--------|-----|------------------------|-----|------|-----|----------------------------|----------------------------------------|
| تجارت                              | همکاری               | رتبه         | سهم | رتبه   | سهم | رتبه                   | سهم | رتبه | سهم |                            |                                        |
| با تمام کشورها                     | با محوریت<br>عربستان |              |     |        |     | ۸                      | ۲.۴ |      |     | ۲۰۱۰                       | (۱۳) کانی<br>غیرفلزی                   |
|                                    |                      | ۷            | ۴.۲ |        | ..  | ۱۰                     | ۳.۱ |      |     | ۲۰۱۵                       |                                        |
|                                    |                      | ۷            | ۴.۱ |        | ..  | ۱۰                     | ۳.۵ |      |     | ۲۰۱۹                       |                                        |
|                                    |                      |              | ۹۸  |        | ..  |                        | ۱۱۳ |      |     | شاخص عملکرد<br>۲۰۱۵=۱۰۰    |                                        |
|                                    |                      | پایین/ کاهش  |     | ناچیز  |     | نسبتاً مناسب/<br>بهبود |     |      |     | حضور (نقش)/ مزیت<br>(تخصص) |                                        |
| با تمام کشورها                     | با محوریت<br>عربستان |              |     |        |     | ۱۰                     | ۵.۱ |      |     | ۲۰۱۰                       | (۱۴) فلزات<br>اساسی                    |
|                                    |                      | ۱۱           | ۲.۸ |        | ..  | ۷                      | ۵.۵ |      |     | ۲۰۱۵                       |                                        |
|                                    |                      | ۱۰           | ۲.۷ |        | ..  | ۷                      | ۵.۹ |      |     | ۲۰۱۹                       |                                        |
|                                    |                      |              | ۹۶  |        | ..  |                        | ۱۰۷ |      |     | شاخص عملکرد<br>۲۰۱۵=۱۰۰    |                                        |
|                                    |                      | پایین/ کاهش  |     | ناچیز  |     | نسبتاً مناسب/<br>بهبود |     |      |     | حضور (نقش)/ مزیت<br>(تخصص) |                                        |
| با تمام کشورها                     | با محوریت<br>عربستان |              |     |        |     | ۱۵                     | ۱.۷ |      |     | ۲۰۱۰                       | (۱۵) محصولات<br>فلزی فابریکی           |
|                                    |                      | ۶            | ۵.۷ |        | ..  | ۱۲                     | ۲.۱ |      |     | ۲۰۱۵                       |                                        |
|                                    |                      | ۶            | ۵.۹ |        | ..  | ۱۱                     | ۲.۵ |      |     | ۲۰۱۹                       |                                        |
|                                    |                      |              | ۱۰۳ |        | ..  |                        | ۱۱۹ |      |     | شاخص عملکرد<br>۲۰۱۵=۱۰۰    |                                        |
|                                    |                      | متوسط/ بهبود |     | ناچیز  |     | پایین/ بهبود           |     |      |     | حضور (نقش)/ مزیت<br>(تخصص) |                                        |
| با تمام کشورها                     | -                    |              |     |        |     | ۱۶                     | ۰.۵ |      |     | ۲۰۱۰                       | (۱۶) کامپیوتر،<br>الکترونیک و<br>اپتیک |
|                                    |                      |              | ..  |        | ..  | ۱۱                     | ۱.۶ |      |     | ۲۰۱۵                       |                                        |
|                                    |                      |              | ..  |        | ..  | ۱۱                     | ۱.۷ |      |     | ۲۰۱۹                       |                                        |
|                                    |                      |              | ..  |        | ..  |                        | ۱۰۶ |      |     | شاخص عملکرد<br>۲۰۱۵=۱۰۰    |                                        |
|                                    |                      | ناچیز        |     | ناچیز  |     | پایین/ بهبود           |     |      |     | حضور (نقش)/ مزیت<br>(تخصص) |                                        |
| با تمام کشورها                     | با محوریت<br>عربستان |              |     |        |     | ۸                      | ۲.۴ |      |     | ۲۰۱۰                       | (۱۷) وسایل<br>الکتریکی                 |
|                                    |                      | ۷            | ۴.۹ |        | ..  | ۱۲                     | ۱.۷ |      |     | ۲۰۱۵                       |                                        |
|                                    |                      | ۷            | ۵.۱ |        | ..  | ۱۲                     | ۲.۰ |      |     | ۲۰۱۹                       |                                        |
|                                    |                      |              | ۱۰۴ |        | ..  |                        | ۱۱۸ |      |     | شاخص عملکرد<br>۲۰۱۵=۱۰۰    |                                        |
|                                    |                      | متوسط/ بهبود |     | ناچیز  |     | پایین/ بهبود           |     |      |     | حضور (نقش)/ مزیت<br>(تخصص) |                                        |

| شرح                           | سال  | عمان |      | ایران                   |       | امارات          |      | عربستان |      | امکان توسعه ایران با<br>اعضای شورا |                |
|-------------------------------|------|------|------|-------------------------|-------|-----------------|------|---------|------|------------------------------------|----------------|
|                               |      | رتبه | سهام | رتبه                    | سهام  | رتبه            | سهام | رتبه    | سهام | همکاری                             | تجارت          |
| (۱۸) ماشین‌آلات و تجهیزات     | ۲۰۱۰ |      |      | ۲.۵                     | ۱۱    |                 |      |         |      | با محوریت<br>عربستان               | با تمام کشورها |
|                               | ۲۰۱۵ |      |      | ۲.۴                     | ۱۰    |                 | ..   | ۲.۲     | ۱۱   |                                    |                |
|                               | ۲۰۱۹ |      |      | ۲.۷                     | ۱۰    |                 | ..   | ۲.۲     | ۱۱   |                                    |                |
|                               |      |      |      | ۱۱۳                     |       |                 | ..   | ۱۰۰     |      |                                    |                |
|                               |      |      |      | نسبتاً مناسب/<br>بهبود  | ناچیز | پایین/ بی‌تغییر |      |         |      |                                    |                |
| (۱۹) وسایل نقلیه موتوری و ... | ۲۰۱۰ |      |      | ۴.۹                     | ۷     |                 |      |         |      | -                                  | با تمام کشورها |
|                               | ۲۰۱۵ |      |      | ۲.۷                     | ۱۰    |                 | ..   | ..      |      |                                    |                |
|                               | ۲۰۱۹ |      |      | ۲.۹                     | ۹     |                 | ..   | ...     |      |                                    |                |
|                               |      |      |      | ۱۰۷                     |       |                 | ..   | ..      |      |                                    |                |
|                               |      |      |      | نسبتاً مناسب/<br>بهبود  | ناچیز | ناچیز           |      |         |      |                                    |                |
| (۲۰) سایر وسایل حمل‌ونقل      | ۲۰۱۰ |      |      | ۰.۹                     | ۱۵    |                 |      |         |      | -                                  | با تمام کشورها |
|                               | ۲۰۱۵ |      |      | ۱.۲                     | ۱۶    |                 | ..   | ..      |      |                                    |                |
|                               | ۲۰۱۹ |      |      | ۱.۲                     | ۱۶    |                 | ..   | ..      |      |                                    |                |
|                               |      |      |      | ۱۰۰                     |       |                 | ..   | ..      |      |                                    |                |
|                               |      |      |      | ضعیف پایین/<br>بی‌تغییر | ناچیز | ناچیز           |      |         |      |                                    |                |
| (۲۱) مبلمان                   | ۲۰۱۰ |      |      | ۱.۳                     | ۱۶    |                 |      |         |      | با محوریت<br>عربستان               | با تمام کشورها |
|                               | ۲۰۱۵ |      |      | ۱.۱                     | ۱۶    |                 | ..   | ۶.۲     | ۵    |                                    |                |
|                               | ۲۰۱۹ |      |      | ۱.۲                     | ۱۶    |                 | ..   | ۶.۴     | ۴    |                                    |                |
|                               |      |      |      | ۱۰۹                     |       |                 | ..   | ۱۰۲     |      |                                    |                |
|                               |      |      |      | ضعیف پایین/<br>بهبود    | ناچیز | متوسط/ بهبود    |      |         |      |                                    |                |
| (۲۲) سایر صنایع               | ۲۰۱۰ |      |      | ۱.۳                     | ۱۶    |                 |      |         |      | -                                  | با تمام کشورها |
|                               | ۲۰۱۵ |      |      | ۱.۴                     | ۱۶    |                 | ..   | ..      |      |                                    |                |
|                               | ۲۰۱۹ |      |      | ۱.۴                     | ۱۶    |                 | ..   | ..      |      |                                    |                |
|                               |      |      |      | ۱۰۰                     |       |                 | ..   | ..      |      |                                    |                |
|                               |      |      |      | ضعیف پایین/<br>بی‌تغییر | ناچیز | ناچیز           |      |         |      |                                    |                |

مأخذ: نتایج تحقیق بر مبنای سالنامه بین‌المللی آمارهای صنعتی

UNIDO, International Yearbook of Industrial Statistics (IYIS) (2008-2022: 62-75).

### ۵-۳. ملاحظات شکل‌گیری منطقه قوی و تنش‌زدایی

شورای همکاری خلیج فارس از مهم‌ترین سازمان‌های منطقه‌ای در محیط منطقه‌ای ایران است. با وجود سابقه چنددهه تنش و روابط سرد ایران و عربستان، تحلیل‌گران بر این باورند که در صورت رعایت مجموعه‌ای از اصول اساسی و فعال شدن مسیرهای همکاری مشترک، فرصت واقعی برای گشودن صفحه و روابط جدید میان ایران و این کشورها وجود دارد. برای نمونه در فروردین سال ۱۴۰۴ رئیس‌جمهور ایران طی سلسله تماس‌های تلفنی با سران کشورهای حوزه خلیج فارس، آمادگی برای گسترش روابط در زمینه‌های مختلف و تقویت همکاری‌ها با این کشورها و کاهش تنش‌های منطقه‌ای برای تعمیق و تقویت روابط اعلام کرد و بر اهمیت گفتگو برای دستیابی به تقویت پل‌های ارتباطی بین آنها مطابق با منافع مشترک و آینده‌ای روشن برای منطقه، صلح، ثبات و امنیت در منطقه تأکید کرد. این تحرکات و تدابیر در برهه حساسی صورت می‌گیرد؛ چراکه ایران علاوه بر تنش‌های مستمر در منطقه در بیش از یک سال اخیر از جمله جنگ در غزه، یمن، لبنان و سقوط دولت سوریه، اخیراً با فشار فزاینده ایالات متحده تا حد مشارکت در حمله نظامی رژیم صهیونیستی به ایران و اعلام محکومیت آن توسط کشورهای منطقه در جنگ ۱۲ روزه علیه ایران مواجه بوده است، شرایطی که این ابتکارات را به فرصتی برای اصلاح روابط تهران و این کشورها می‌تواند تبدیل کند.

ایران و چشم‌انداز همکاری با کشورهای حوزه خلیج فارس مبین تمایل ایران برای گشایش در برابر این کشورها و کاهش تنش‌های منطقه‌ای در شرایطی است که منطقه شاهد چالش‌های پیچیده‌ای است و به همکاری و گفتگوی بیشتر نیاز دارد. بر همین اساس، تحلیل‌گران بر این باورند که در صورت رعایت مجموعه‌ای از اصول اساسی و فعال شدن مسیرهای همکاری مشترک، فرصت واقعی برای گشودن صفحه و روابط جدید میان ایران و این کشورها می‌تواند فراهم آید.

ارکان همگرایی از مهم‌ترین عوامل گشودن صفحه جدید از گفتگوهای سازنده بین ایران و کشورهای حوزه خلیج فارس، «بازگشت به اصول مندرج در منشور

سازمان ملل متحد و تفاهم‌هایی -توافق پکن بین ایران و عربستان- است که اخیراً منعقد شده است. ارکان اساسی هر نزدیکی واقعی و گشایش بین دو طرف در احترام به حاکمیت، عدم مداخله در امور داخلی و سازمان‌دهی روابط براساس مساوات است. صحنه منطقه‌ای خالی از پیچیدگی‌هایی نیست که ممکن است مانع این گفتگو شود و شاخص‌هایی وجود دارد که روابط را به سمت تنش سوق می‌دهد، مانند تلاش دولت کنونی آمریکا برای احیای سیاست «فشار حداکثری» که ممکن است ایران را به تحریم‌های شورای امنیت بازگردانده و بر شانس گسترش روابط تأثیر منفی گذارد. با این وجود، اراده منطقه‌ای برای کاهش تنش عامل مهمی است که می‌توان براساس آن روابط را گسترش داد.

درخصوص زمینه‌های همکاری‌ها در آینده میان ایران و حوزه خلیج فارس، ایران در ازای سرمایه‌های کلان کشورهای حاشیه خلیج فارس، از ظرفیت‌های طبیعی و انسانی عظیمی برخوردار است و در صورت رفع «نگرانی‌های امنیتی»، دو طرف می‌توانند در زمینه‌های انرژی، معدن و صنایع کارخانه‌ای و حتی ایجاد نیروگاه‌های ارزان‌قیمت انرژی در خلیج فارس و بهره‌مندی از تأمین نیروی کار و انرژی ارزان اقدام کرده که برای طرفین سودمند است. به‌علاوه از نظر جغرافیایی به دو طرف فرصت‌های بزرگی برای ادغام به‌ویژه در مناطق اوراسیا و شمال اقیانوس هند می‌دهد. بدین‌منظور بین اتاق‌های بازرگانی با امضای موافقت‌نامه‌های راهبردی بین وزارتخانه‌ها و تدوین برنامه همکاری مشترک بلندمدت به دور از «منطق درگیری و خصومت» اقدام عملی شود.

امنیت، اولویت کشورهای منطقه عواملی که گفتگوی سازنده میان ایران و این کشورها را باعث شده، ناشی از «تغییرات عمده ژئوپلیتیکی» در منطقه ازجمله کاهش علاقه آمریکا به منطقه خلیج فارس در نتیجه تمرکز بر رویارویی با چالش‌های دیگر مانند ظهور چین است. ایران و کشورهای حوزه خلیج فارس مانند عربستان سعودی و امارات درک مشترک دارند که ثبات منطقه نه‌تنها برای امنیت منطقه، بلکه برای دستیابی به اهداف اقتصادی و توسعه‌ای منطقه‌ای مهم است، به‌ویژه در

پرتو چشم‌انداز ۲۰۳۰ عربستان که «نیازمند یک محیط با ثبات و امن است». علاقه روزافزون به تقویت ثبات منطقه‌ای، این کشورها را بر آن داشته تا سیاست‌هایی را اتخاذ کنند که تنش‌های منطقه‌ای کاهش یابد، چراکه ریاض به دنبال پایان دادن به مناقشه و دستیابی به ثبات پایدار است. این رویکرد به معنای نادیده گرفتن اختلاف‌ها نیست، بلکه بر کاهش تنش‌ها و یافتن راه‌حلی متمرکز است که از ثبات منطقه‌ای به دور از دخالت‌های خارجی حمایت می‌کند. تحولات اقتصادی در خلیج فارس از جمله کاهش وابستگی به نفت و ارتقای توانایی تأمین نیازهای انرژی به‌طور مستقل، منطقه را بیشتر مشتاق کرده تا سیاست‌های امنیتی و منطقه‌ای خود را شکل دهند (اکبریان و شکری، ۱۳۹۵؛ سیمبر، رضاپور و آذین، ۱۳۹۹؛ صادقی و نقدی، ۱۳۹۳).

منافع مشترک ایران به دنبال افزایش همکاری‌ها با کشورهای خلیج فارس از طریق مکانیسم‌های مشترکی است که امنیت منطقه‌ای را بهبود و مناقشات باقی‌مانده را حل کند و فرصت‌هایی برای توسعه همکاری‌ها در زمینه‌های مختلف از جمله امنیت دریایی، انرژی‌های تجدیدپذیر و مبادلات تجاری به‌وجود آورد، مشروط بر اینکه این سیاست‌های متقابل مبتنی بر درک پایداری و حاکمیت براساس اصول متقابل و حاکمیت این سیاست‌ها باشد. کشورهای حوزه خلیج فارس به اهمیت حفظ «روابط متوازن» با ایران، به‌ویژه با توجه به تنش‌های مداوم در منطقه پی برده‌اند. هدف هرگونه نزدیکی با ایران تنها حل‌وفصل مسائل دوجانبه نیست، بلکه تضمین این اقدام بخشی از یک سیستم گسترده‌تر ثبات منطقه‌ای است که در خدمت منافع همه باشد. این احتمال وجود دارد که مرحله بعدی شاهد تلاش‌های مستمر برای کاهش تنش، با فرصت‌هایی برای گسترش زمینه‌های همکاری باشد، مشروط بر اینکه «منافع مشترک» مبنای تفاهم بین طرفین باقی ماند.

#### ۴. جمع‌بندی، نتیجه‌گیری و پیشنهادها

در چارچوب یکپارچگی ایران و اعضای شورا، اوضاع اقتصاد کلان، تجارت و

سرمایه‌گذاری خارجی ایران از بالقوه تا بالفعل فاصله است و به‌ویژه اوضاع و احوال ثبات محیط اقتصاد کلان ایران از جمله ثبات محیط اقتصاد کلان، رشد اقتصادی، نرخ تورم ایران نامناسب ارزیابی می‌شود. سرانه شاخص‌های اقتصاد کلان بین‌الملل در بین ایران و شورا تعمیق شکاف را آشکارتر می‌سازد، به‌طوری‌که وضعیت سرانه این شاخص‌ها از پایین‌ترین سرانه عضو شورا، پایین‌تر است. اما تحلیل پویاتر این روند و نگاه به سایر قابلیت‌های مکمل این اقتصادها، می‌تواند مزایای اقتصادی همگرایی را تأیید کند که به آماده‌سازی اقدام‌های لازم در این زمینه بستگی دارد. متغیرهای اقتصاد کلان در هر کشور متأثر از سیاست‌های پولی و مالی (داخلی) و سیاست تجاری آن کشور است. همچنین، عوامل متعدد ساختاری در کشورها مانند نهادها، شرایط سیاسی، ثبات محیط اقتصاد کلان، فضای کسب‌وکار و شوک‌ها و تکانه‌های غیراقتصادی از جمله تحریم‌ها و نظایر آنها به شدت تأثیرگذارند که نمونه بارز آن برای اقتصاد ایران در نیمه دوم دهه ۱۳۹۰ رخ داد و نگرانی و بیم آن می‌رود در دهه نخست ۱۴۰۰ تداوم یابد.

تمام ۶ کشور عضو شورای همکاری خلیج فارس در مجاورت ایران از پیش‌گام‌ترین اقتصادهای در حال توسعه از جنبه‌های اقتصاد، تجارت و سرمایه‌گذاری در دو دهه گذشته بوده‌اند. نقش و جایگاه ممتاز شورا با محوریت عربستان در ساختارهای تولید جهانی برخی صنایع کارخانه‌ای با اهمیت و تعیین‌کننده بوده است. از مطالعه، تحلیل، ارزیابی و محاسبه تحولات ساختار رقابت در تولید جهانی صنایع (برحسب دو نسخه ۳ و ۴ ISIC دو رقم) و موقعیت کشورهای نخست جهان و اقتصادهای صنعتی نوظهور و در حال توسعه با تأکید بر سهم، رتبه و جایگاه ایران و اعضای شورا در بلندمدت مقاطع سالیانه از سال ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۹ می‌توان نتایج زیر را خاطرنشان کرد: مطالعه تحولات و تغییر ساختار تولید جهانی صنایع طی دو دهه گذشته، حاکی از آن است که ساختار تولید جهانی بسیاری از صنایع (۱۷ صنعت از ۲۲ صنعت) در بلندمدت با جایگاه ممتاز و حضور مؤثرتر عربستان در تولید جهانی، ساختار صنایع با فناوری پایین، کاربر و منبع‌محور انحصاری‌تر شده است و در این طیف صنایع نقش

و جایگاه جهانی تولید عربستان پیش‌رو بوده است.

همچنین از مطالعه سهم، رتبه و جایگاه ایران در ساختار تولید جهانی صنایع، نتیجه می‌شود که ایران طی دوره، در صنایع منبع‌محور از جمله کک و پالایشگاه‌ها، کانی غیرفلزی و محصولات شیمیایی بازیگر اثرگذاری است و اما در بسیاری صنایع دانش‌بنیان و حتی کاربر، سهم مؤثر و تعیین‌کننده‌ای نداشته و از وضع مطلوب فاصله دارد. نظر به اینکه ساختار تولید جهانی طیف بزرگی از صنایع کارخانه‌ای در بلندمدت انحصاری‌تر شده، امکان ورود کشورهای تولیدکننده جدید سخت‌تر است. انحصاری‌تر شدن ساختار تولید جهانی یک تهدید و چالش برای ورود ایران قلمداد می‌شود.

از مهم‌ترین دلایل عدم امکان توسعه همکاری و تجارت فی‌مابین، سطح نازل توسعه صنعتی و ساختار تجاری ضعیف است و در این شرایط، امکان توسعه صنعتی درون‌زا و پویای چشمگیر میسر نیست. هم‌اینک از طیف صنایع بیست‌ودوگانه و اعضای شورا، عربستان در ۱۶ صنعت از ۲۲ صنعت از جنبه امکانات، ظرفیت‌ها، تنوع و گستره تولیدات صنایع برای توسعه همکاری و تجارت در اولویت نخست با ایران قرار دارد و صنایعی از جمله صنعت غذا، آشامیدنی، منسوجات، پوشاک، چوب، کاغذ، چاپ و نشر، پالایشگاه‌ها، شیمیایی، لاستیک و پلاستیک، کانی غیرفلزی، فلزات اساسی، فلزی فابریکی، وسایل الکتریکی، ماشین‌آلات و تجهیزات، و مبلمان بیشترین زمینه توسعه همکاری و تجارت با ایران دارد.

توسعه تجارت درون و فرامنطقه‌ای ایران در نگرشی کلی نیازمند پیش‌نیازهای زیر است: نخست، اصلاحات سیاستی کلان برای ثبات محیط اقتصاد کلان ایران با محوریت رشد و توسعه پایدار و فراگیر و کاهش ریسک‌ها با محوریت نرخ تورم و کنترل تکانه‌های غیراقتصادی؛ دوم، اصلاحات در سیاست تجاری ایران با هدف‌گذاری برچیدن موانع تجاری غیرتعرفه‌ای و ثبات‌بخشی توأم با منطقی‌سازی میزان نرخ تعرفه‌های گمرکی؛ سوم، شناسایی شرکای تجاری طبیعی درون و فرامنطقه‌ای ایران، در شرایط ایستا و پویای بلندمدت و چشم‌انداز توسعه تجارت پایدار فراگیر به‌ویژه

توسعه صادرات صنایع اشتغال‌زا و متعاقباً دانش‌بنیان؛ چهارم، تحولات ساختاری در تجارت کالا و خدمات ایران با هدف ارتقای مزیت نسبی و دستیابی به مزیت‌های رقابتی با محوریت صنایع اشتغال‌زای ارزآور و همچنین دانش‌بنیان و توسعه انواع خدمات از جمله گردشگری.

درنهایت توصیه‌ها، پیشنهادهای و ملاحظات تکمیلی در سه سطح فراملی (منطقه‌ای و جهانی)، ملی و صنعتی قابل یادآوری است:

**سطح فراملی (منطقه‌ای و جهانی):** تنش‌زدایی و تعامل توسعه‌ای با اقتصادهای توسعه‌یافته و در حال توسعه و صنعتی نوظهور از جمله کشورهای عضو شورا به ترتیب اولویت با عربستان و تشویق، ارتقا و تعمیق همکاری سرمایه‌گذاری مشترک و توسعه تجارت صنعتی.

**سطح ملی:** با محوریت ثبات و رصد مؤلفه‌های دوازده‌گانه رقابت‌پذیری اقتصاد ایران از جمله ثبات محیط اقتصاد کلان بین‌الملل ایران.

**سطح صنعتی:** انحصارزدایی و رصد کاهش انحصار در صنایع و مانع از رفتارهای غیررقابتی؛ قابلیت اجرایی بالا مقررات‌زدایی؛ کاهش تصدی‌گری دولت با انتقال مالکیت با الگوی خصوصی‌سازی تکنوکرات کارآفرین رقابت‌محور؛ برخورداری صنایع از صرفه‌های مقیاس، منافع هزینه‌ای ناشی از ارتقای تولید و انتقال سرریز آن به اقتصاد؛ کاهش سد موانع و محدودیت‌های بالای ورود؛ محدود کردن سیاست‌های حمایتی تحریفی دولت؛ فراهم کردن بستری مناسب جهت حفظ و توسعه بازارهای رقابتی؛ کنترل و کاهش قدرت انحصاری صنایع و تشویق صنایع کوچک برای ادغام عمودی-افقی با هدف ارتقای ظرفیت، تعمیق تکنولوژیکی و افزایش قدرت رقابت صنعتی در بازارهای بین‌المللی.

درنهایت گفتنی است توسعه همکاری‌های متقابل صنعتی و تجاری ایران با کشورهای شورای همکاری خلیج فارس صرفاً تحت تأثیر مجموعه عوامل بنیادین اقتصادی و اقتصاد صنعتی نیست و مسائل ژئوپلیتیکی و سیاسی نقش مهم‌تر و تعیین‌کننده‌تری داشته و دارد. در این بین، به نظر می‌رسد نقش بازدارندگی و واگرایی

امکان‌سنجی توسعه همکاری و تجارت ایران با کشورهای شورای همکاری خلیج فارس... ————— ۱۷۱

مسائل ژئوپلیتیکی و سیاسی از نقش مثبت و همگرایی عوامل اقتصادی و صنعتی، در ناکامی و عدم شکل‌گیری منطقه قوی بیشتر بوده است که خود موضوع مطالعه‌ای مستقل است.

## منابع و مأخذ

۱. اداره کل مقررات صادرات و واردات وزارت صنعت، معدن و تجارت (۱۴۰۱-۱۳۹۹). مقررات صادرات و واردات (براساس سیستم هماهنگ شده توصیف و کدگذاری‌های کالا)، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، تهران.
۲. اکبریان، رضا و محسن شکری (۱۳۹۵). «جهانی شدن و منطقه‌گرایی اقتصادی در حوزه شورای همکاری خلیج فارس»، سیاست جهانی، دوره ۵، ش ۲.
۳. بانک مرکزی ایران (سال‌های مختلف). گزارش اقتصادی و ترازنامه؛ خلاصه تحولات اقتصادی.
۴. حسینی، میرعبداله (۱۳۹۸). «توزیع جغرافیایی صنعت غذا و عوامل مؤثر بر تراکم آن در کشورهای منتخب جهان و ایران»، فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه (مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی و اقتصاد کشاورزی)، ۲۷ (۱۰۵).
۵. \_\_\_\_\_ (۱۴۰۲). ارزیابی همگونی اقتصادی و همگرایی تجاری ایران و شورای همکاری خلیج فارس در فرایند یکپارچگی منطقه‌ای، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی.
۶. \_\_\_\_\_ (۱۳۷۵). «تعیین قدرت انحصاری بازار جهانی خشکبار و جایگاه ایران در آن»، مقالات برگزیده سمینار کشاورزی ایران و بازارهای جهانی، مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی اقتصاد کشاورزی.
۷. حسینی، میرعبداله، حسن ثاقب و فرزاد مرادپور (۱۴۰۳). ارزیابی همگرایی منطقه‌ای ایران و کشورهای عضو شورای همکاری خلیج فارس (مطالعات کشورها)، دانشکده مطالعات جهان دانشگاه تهران، انتشار آنلاین.
۸. حقیقی، محمد (۱۳۹۴). بازرگانی بین‌الملل (نظریه‌ها و کاربردها)، چاپ چهاردهم، مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.
۹. خدادادکاشی، فرهاد (۱۳۸۰). ارزیابی قدرت و حجم فعالیت‌های انحصاری در اقتصاد ایران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی.
۱۰. \_\_\_\_\_ (۱۳۹۴). اقتصاد صنعتی (نظریه و کاربرد)، چاپ اول، تهران، انتشارات سمت.
۱۱. خدادادکاشی، فرهاد، محسن مهرآرا و سیده وجیه میکائیلی (۱۴۰۲). «ارزیابی ساختار بازار و اندازه‌گیری قدرت بازاری در بخش صنعت ایران»، پژوهشنامه بازرگانی، ش ۱۰۶.
۱۲. سیمبر، رضا، دانیال رضاپور و صدیقه آذین (۱۳۹۹). «سیاست جمهوری اسلامی ایران در قبال کشورهای شورای همکاری خلیج فارس»، مطالعات بنیادین و کاربردی جهان اسلام، سال دوم، ش ۴.
۱۳. صادقی، هادی و جعفر نقدی (۱۳۹۳). «روابط ایران و دژ منطقه‌ای شورای همکاری خلیج

فارس»، سیاست جهانی، دوره ۳، ش ۴.  
۱۴. واریان، هال ار (۱۳۹۰). رویکردی جدید به اقتصاد خرد میانه، ترجمه سیدجواد پورمقیم، تهران، نشر نی.

15. Curry, B. and K.D. George (1983). "Industrial Concentration: A Survey", *The Journal of Industrial Economics*, Vol. 31, No. 3 .
16. Dobson, Stephen, G.S. Maddala and Ellen Miller (1995). *Microeconomics: The Regulation of Monopoly*, Chap: 10, Mac-Graw Hill Book Company Press.
17. Herfindahl, Orris C (1957). *A General Evaluation of Competition in the Copper Industry, Copper Costs and Prices 1870-1957*, Johns Hopkins Press, Baltimore, Chap: 7.
18. <http://cs.usm.my/cgi-bin/untrains/fil1.cgi> (28-10-1387)
19. <https://wits.worldbank.org/WITS/WITS/Restricted/Login.aspx> (July 04, 2012)
20. <https://www.mckinsey.com/mgi/our-research/geopolitics-and-the-geome-try-of-global-trade-2025-update>
21. [https://www.trademap.org/Country\\_SelProductCountry\\_TS.aspx?nvpm](https://www.trademap.org/Country_SelProductCountry_TS.aspx?nvpm)
22. ITC. (2007). CD: PC-TAS (Trade Analysis System. Copyright ITC/UNSD2002-2006)
23. Leamer, Edward (1988). "Measures of Openness", in R. Baldwin (ed.), *Trade Policy and Empirical Analysis*, Chicago, University of Chicago press.
24. Lerner, A. (1934). "The Concept of Monopoly and the Measurement of Monopoly Power", *Review of Economic Studies*, Vol. 1, Iss. 3.
25. Mankiw, N. Gregory (2007). *Principles of Economics*, Harvard University.
26. Salazar-xirinachs, Jose M., Irmgard Nobler and Richard Kozul-Wright (2014). *Transforming Economies: Making Industrial Policy Work for Growth, Jobs and Development*, UNCTAD and ILO, Geneva.
27. UNCTAD (2009-2022). *Handbook of Statistics*.
28. United Nations Industrial Development Organization (UNIDO) (2008-2022). *"International Yearbook of Industrial Statistics (IYIS)*, Edward Elgar (EE) Publishing.
29. Walter, I. (1992). "Non-Tariff Protection Among Countries: Some Preliminary Empirical Evidence", *Economic International*, Vol. 25.